

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

*«Взаємозв'язок особистісних властивостей
тривожного спектру та досягальної
активності школярів та студентів»*

Виконав: здобувач 2 курсу,
групи ПС-23-1вм
спеціальності 053 «Психологія»
Луніна О.С.
Керівник: Волкова Н.П.
д.пед.н, проф.

Дніпро
2025 р.

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної роботи здобувача
Луїна О.С.

на тему: **«Взаємозв'язок особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів»**

Кваліфікаційна робота здобувача 2-го курсу, спеціальності 053 «Психологія» (у форматі магістр) (Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро, кафедри педагогіки та психології присвячена проблемі взаємозв'язку особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів.

У кваліфікаційній роботі теоретично узагальнено та емпірично верифіковано взаємозв'язок особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів.

Проведений теоретико-методологічний аналіз існуючих підходів до вивчення тривожності дозволив визначити, що у ситуації досягнення як комплексу зовнішніх умов, у яких особистість прагне виявити власні здібності на найвищому рівні, з високою імовірністю актуалізується мотивація досягнення.

Узагальнено структуру ситуаційних і психологічних характеристик, які у повторюваній ситуації досягнення можуть призводити до виникнення особистісних властивостей тривожного спектру, утворює своєрідний комплекс досягнення. Його складниками є: високі рівні мотиву уникнення невдачі, ситуативної та особистісної тривожності, низький рівень емоційної стійкості особистості; другорядними складниками є інфантильний або тривожний типи особистості.

Визначено, що комплекс досягнення має ознаки диспозиційності, оскільки рівень його складників не змінюється з часом.

В емпіричному розділі з'ясовано, що школярі, студенти та випускники закладу вищої освіти відрізняються за видами основних незадоволених потреб, рівнями прояву ситуативної тривожності та емоційного дискомфорту. Студенти, які належать до гомогенних за рівнем здібностей груп, є схильними до актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення. У школярів та випускників в ситуації досягнення комплекс досягнення виникає з низькою вірогідністю.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Подальші наукові пошуки можуть стосуватися розробки тренінгу протидії виникненню тривожних властивостей особистості.

Перелік ключових слів: мотивація успіху, тривожність, досягальна активність, студенти, школярі, диспозиційність.

SUMMARY

Master's Degree Project of the 2-th year student, speciality «Psychology» (Alfred Nobel University, Dnipro, Ukraine, of the Department of Pedagogy and Psychology is devoted to the problem of the relationship between the personal properties of the anxiety spectrum and the achievable activity of schoolchildren and students.

The qualification work theoretically generalizes and empirically verifies the relationship between the personal properties of the anxiety spectrum and the achievable activity of schoolchildren and students.

The conducted theoretical and methodological analysis of existing approaches to the study of anxiety has made it possible to determine that in an achievement situation as a set of external conditions in which a person seeks to reveal his or her own abilities at the highest level, achievement motivation is most likely to be actualized.

The structure of situational and psychological characteristics, which in a repeated situation of achievement can lead to the emergence of personal properties of the anxiety spectrum, is generalized, forming a kind of achievement complex. Its components are: high levels of failure avoidance motive, situational and personal anxiety, low level of emotional stability of the individual; secondary components are infantile or anxious personality types.

It is determined that the achievement complex has signs of disposition, since the level of its components does not change over time. The components of the achievement complex diagnosed in the achievement situation, such as an increased level of anxiety, a high level of achievement motivation, and a low level of emotional stability, are preserved when retested in six months.

In the empirical section, it was found that schoolchildren, students and graduates of higher education institutions differ in the types of basic unmet needs, levels of situational anxiety and emotional discomfort. Students belonging to groups homogeneous in terms of ability are prone to actualizing personal properties of the anxiety spectrum in an achievement situation. In schoolchildren and graduates, the achievement complex is less likely to occur in an achievement situation.

This study does not exhaust all aspects of the problem. Further scientific research may concern the development of training to counteract the emergence of anxiety.

Key words: success motivation, anxiety, achievement, students, schoolchildren, disposition.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТРИВОЖНОГО СПЕКТРУ В СИТУАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ	7
1.1. Психологічні чинники тривожності	7
1.2. Ситуація досягнення як каталізатор актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру	18
1.3. Роль досягальної активності під час особистісної тривожності.....	27
Висновки до першого розділу	35
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТРИВОЖНОГО СПЕКТРУ ТА ДОСЯГАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ШКОЛЯРІВ ТА СТУДЕНТІВ.....	36
2.1. Організація та етапи дослідження	36
2.2. Порівняльний аналіз особистісних властивостей в ситуації досягнення та нейтральній ситуації	41
2.3. Емпіричне визначення чинників актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру.....	63
2.4. Особливості актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру школярів та студентів	75
2.5. Аналіз диспозиційних складників «комплексу досягнення»	80
Висновки до другого розділу	84
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	87

ВСТУП

Обґрунтування актуальності теми. Невизначеність і непередбачуваність життя, поява нових соціальних викликів активізують мобілізаційні ресурси та актуалізують досягальну активність людини. Це виявляється у психологічній сфері в посиленні тривожності, дратівливості, сенситивності, виснаженості тощо.

У психології існують напрями досліджень, в контексті яких вивчається тривожність й асоційовані з нею психологічні аспекти. Тривога диференціюється як складне емоційне явище та тривожність як стійка риса особистості.

Аналіз наукової літератури з цієї проблеми засвідчує, що недостатньо визначеною залишається структура комплексу характеристик, що виникає в особистості внаслідок тривалого перебування у ситуації досягнення та пов'язана з такими негативними проявами, як зниження працездатності, труднощі комунікації, послаблення адаптаційних ресурсів тощо. Це й зумовило вибір теми нашого магістерського дослідження: «Взаємозв'язок особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити взаємозв'язок особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів.

Об'єкт дослідження: особистісні властивості тривожного спектру.

Предмет дослідження: взаємозв'язок особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів.

Концептуальна гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що існує взаємозв'язок особистісних властивостей тривожного спектру та досягальної активності школярів та студентів.

Емпіричні гіпотези:

1. Ситуація досягання у школярів та студентів частіше зустрічається саме під час навчання (іспити/екзамени).
2. Інтенсивність тривожних властивостей особистості зменшується оскільки з плином років навчання людина адаптується до ситуації та адекватно на неї реагує.

3. Особистості, для яких характерна тенденція досягання успіху здебільшого належать до нормального типу особистості та мають низький рівень емоційної стійкості.

4. Існує зв'язок особистісних властивостей тривожного спектру з тенденцією до уникнення невдачі.

Для досягнення поставленої мети, об'єкту та предмету нами сформульовані наступні завдання:

1. Проаналізувати сутність мотивації досягнення та тривожності особистості, їх види, форми та чинники;

2. Охарактеризувати психологічну структуру комплексу досягнення;

3. Розкрити психологічні чинники актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення;

4. Емпірично дослідити, проаналізувати та інтерпретувати результати дослідження.

Методи дослідження: Для вирішення поставлених завдань та перевірки гіпотези було використано такі методи: а) *теоретичні* – аналіз, систематизація та інтерпретація наукових джерел стосовно проблеми взаємозв'язку тривожності та мотивації досягнення, його особливостей та чинників; б) *емпіричні* – спостереження, метод поздовжніх зрізів, психодіагностичні методики: «Інтегративний тест тривожності» (О.П. Бізюк, Л.Й. Васерман, Б.В. Іовлев), експрес-діагностики неврозу (К. Хек, Х. Хесс), діагностики мотивації успіху і страху невдачі (А.О. Реан); методика оцінки міри задоволеності потреб (А. Маслоу), тест з визначення соціально-психологічного типу особистості (В.М. Мініяров), визначення рівня соціалізованості (М.І. Рожков), «Шкала самооцінки і рівня домагань» (Дембо-Рубінштейн у модифікації А. Прихожан), визначення ціннісних орієнтацій (Ш. Шварц); в) *математично-статистичної обробки даних* – описової статистики, кореляційний, факторний, регресійний аналізи, критерій порівняння парних вибірок (t-критерій Ст'юдента); наявність чи відсутність зв'язків між усіма шкалами – кореляційний аналіз виконувався методом

рангової кореляції Пірсона. Обробка отриманих даних виконувалася за допомогою програми «SPSS» 17-ї версії.

Емпірична база дослідження: у дослідженні взяло участь 130 осіб віком від 13 до 26 років – учні комунального закладу освіти «Навчально-виховне об'єднання № 136 «класична гімназія ім. Кирила і Мефодія та студенти вищих навчальних закладів м. Дніпро. З них 90 осіб перебували к ситуації досягнення та 40 у нейтральній ситуації.

Теоретико-методологічна основа роботи. Специфіку досягальної активності та феномен мотивації досягнення розкрито у працях зарубіжних та вітчизняних вчених, в яких йдеться про сутність (Д. Аткинсон, Д. Макклелланд, Х. Хекхаузен, Є.П. Ільїн), функції (А. Мехрабіан, В.М. М'ясищев), структуру (М. Ш. Магомед-Емінов) та чинники (Ж. Нюттен, А.К. Маркова, Ю.М. Орлов, О.Л. Ковальова, Т.О. Гордєєва) її існування. Емпіричні дослідження мотивації досягнення дозволили виявити її форми – індивідуальну та соціальну (Д. Мацумото) і дві незалежні мотиваційні тенденції – досягнення успіху та уникнення невдачі (Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд, Х. Хекхаузен).

Теоретична значущість. Визначено поняття комплексу досягнення як структури чинників психологічного та ситуативного характеру, які можуть призводити до невротизації у ситуації досягнення; встановлено, що компоненти комплексу досягнення мають ознаки диспозиційності; розкрито особливості актуалізації тенденцій мотивації досягнення, а саме: схильність осіб з переважанням мотиву уникнення невдачі в ситуації досягнення у гомогенній за рівнем здібностей групі значно частіше переживати стан тривоги, ніж особи з тенденцією досягнення успіху.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні навчальних дисциплін за напрямом «Психологія», для корекції стилю взаємодії суб'єктів навчального процесу з метою зменшення впливу стресогенних чинників на успішність навчання.

Апробація результатів дослідження. Зміст та основні результати магістерського дослідження обговорювались автором на таких *міжнародних*

науково-практичних конференціях: Луніна О.С. Щодо проблеми тривожності в діяльності людини. Практична психологія у сучасному вимірі: XV Міжнародна науково-практична конференція науковців та студентів: тези доповідей. Дніпро, 26 березня 2024 року, [Електронне видання]. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2024. 333 с. С. 180-182.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, який налічує 49 джерел. Робота містить 17 таблиць, 6 рисунків. Загальний обсяг роботи 101 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТРИВОЖНОГО СПЕКТРУ В СИТУАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ

1.1. Психологічні чинники тривожності

Серед найбільш актуальних проблем, що виникають у практичній діяльності людини, особливе місце займають проблеми, пов'язані з психічними станами. У ряду різних психічних станів, які є предметом наукового дослідження, найбільша увага приділяється стану, що позначається в англійській мові терміном «anxiety», що перекладається на українську як «занепокоєння», «тривога».

Науковці розрізняють тривожність як емоційний стан (ситуативна тривога) і як стійку рису, індивідуальну психологічну особливість, яка виявляється в схильності до частих і інтенсивних переживань стану тривоги. Найбільш яскраво це розмежування показано у Ч. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна, Р.Б. Кеттела, І.Г. Саразона¹.

У психологічному словнику даються такі визначення тривоги і тривожності: «тривога (англ. anxiety) – переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, передчуттям небезпеки»; «тривожність (англ. anxiety) – індивідуальна психологічна особливість, що виявляється в схильності людини до частих і інтенсивних переживань стану тривоги, а також у низькому порозі його виникнення. І розглядається вона як особистісне утворення і/або як властивість темпераменту, обумовлена слабкістю нервових процесів»².

Для розв'язання цього питання спочатку необхідно розвести поняття «тривоги» та «тривожності».

¹ Sarason S. B. Anxiety in Elementary School Children: A report of research. N.Y. : John Wiley, 1960. 654 p.

² Wikipedia. Відновлено з: <https://en.wikipedia.org/wiki/Anxiety>

Одним з перших зацентрував увагу на стані занепокоєння та тривоги З. Фройд. Він охарактеризував даний стан як емоційний, такий, що включає в себе переживання очікування і невизначеності, відчуття безпорадності³.

Відповідно до поглядів різних науковців, тривога визначається як:

- відчуття невизначеної загрози, характер і час виникнення якої не піддаються передбаченню, почуття дифузійного побоювання і тривожного очікування (В. Полдінгер⁴);

- невизначене занепокоєння (А. Кемпінські⁵);

- результат виникнення або очікування фрустрації і найбільш інтимний (і обов'язковий) механізм психічного стресу⁶ (Ф.Б. Березін);

- чутливість до небезпеки, яка виникає в потенційно небезпечних ситуаціях і виконує адаптивну функцію⁷ (Т.В. Іванова);

- «суб'єктивне почуття побоювання і небезпеки, що насувається», зазвичай негативно забарвлене, яке спрямоване в майбутнє, на протипагу таким емоціям, як співчуття і почуття провини⁸ (Е. Р. Хорнблоу);

- стійкий психічний стан, що характеризується зворотністю при нормалізації соматичного стану і соціальних умов і визначається як стійкий стан невизначеної загрози, характер і спрямованість якої невідомі⁹ (В.П. Соколов, Л.Є. Панін);

- внутрішня психологічна умова, що забезпечує формування оптимальних способів саморегуляції діяльності та має адаптивне значення¹⁰ (А.Є. Ольшаннікова, І. В. Пацявічус).

³ Freud Sigmund. (2020). A General Introduction to Psychoanalysis: A set of lectures given by Psychoanalyst and founder of the Psychoanalytic theory Sigmund Freud, offering an ... dreams, and the theory of neuroses. Les Prairies Numeriques. 394 p.

⁴ Poldinger W. Aspects of anxiety. Anxiety and tension - new therapeutic aspects. Basel, 1970. P. 7-21.

⁵ Кемпінські А. Psychopatologia nerwic. Kraków: Wydawnictwo Literackie; 2002. Відновлено з: <https://www.psychiatriapolska.pl/Rewizja-koncepcji-metabolizmu-informacyjnego-Antoniego-Kepinskiego,65751,0,2.html>

⁶ Березін Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л. : Наука, 1988. 270 с

⁷ Іванова Т.В. Підходи до вивчення феномена тривоги. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання / Психологія XXI століття: Досягнення і перспективи. Т.21. 2017. С. 170-181.

⁸ Hornblow A.R. The visual analogue scale for anxiety: a validation study. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry. №10. Australia, 1976. P. 339-341.

⁹ Мозгова Г.П., Ханецька Т.І., Якимчук О.І. Психосоматика: психічне, тілесне, соціальне. Хрестоматія: Навчальний посібник. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 383 с. Відновлено з: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/34198/1/Mozghova_Khanetska_Yakymchuk.pdf

¹⁰ Ольшаннікова А.Є., Пацявічус І.В. Роль індивідуально-типичних характеристик емоціональності в саморегуляції діяльності / А. Е. Ольшаннікова, И. В. Психологический журнал. Москва: Наука, 1981. №1. С. 70-81.

Ч. Спілбергер центральним елементом тривоги вважає відчуття загрози, тому що стан тривоги виникає, коли індивід сприймає певний подразник або ситуацію як таку, що несе у собі актуально чи потенційно елементи небезпеки, загрози, шкоди¹¹.

В емоційній сфері особистості тривогу зближують, але при цьому і диференціюють, з переживанням страху. Розмежування тривоги і страху традиційно базується на критерії, введеному в психіатрію К. Ясперсом, відповідно до якого тривога відчувається поза зв'язком з будь-яким стимулом («вільно плаваюча тривога»), в той час як страх співвідноситься з певним стимулом і об'єктом («опредметнена», конкретизована тривога)¹².

Відповідно до теорії диференціальних емоцій (К. Ізард, С. Томкінс), страх – фундаментальна емоція, а тривожність – стійкий комплекс, що утворюється у результаті поєднання страху з іншими фундаментальними емоціями: «тривожність складається з домінуючої емоції страху і взаємодії страху з однією або декількома іншими фундаментальними емоціями, особливо зі стражданням, гнівом, провинною, соромом і інтересом»¹³.

Крім того, страх може бути елементом процесу розгортання тривоги, який науковці описують як динамічний ряд станів (тривожний ряд). Цей процес розгортається у порядку наростання тяжкості, вираженості, інтенсивності стану: першим виникає відчуття внутрішньої напруженості, яке переростає у гіперстезичні реакції, потім слідує власне тривога і страх, який проявляється як відчуття невідворотності насування катастрофи, наслідком якого може бути формування тривожно-фобічного порушення. Нейрофізіологічною основою тривожних емоційних станів є надлишкова активація неспецифічної ретикулярно-гіпокампіальної системи. А пов'язані з тривогою іпохондричні прояви

¹¹ Spielberger C.D., Gorsuch R.L., Lushene R.E. Manual for the state- trait-anxiety inventory Palo Alto, California: Consulting Psychologists Press, 1970. 10 p.

¹² Іванова Т.В. Підходи до вивчення феномена тривоги. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання / Психологія XXI століття: Досягнення і перспективи. Т.21. 2017. С. 170-181.

¹³ Ізард К. Эмоции человека. Москва: Моск. ун-та, 1980. 464 с.

(гіперстезичні реакції) розглядаються як розлад сприйняття і когнітивних процесів, що приводить до посилення і неадекватної інтерпретації соматичних відчуттів¹⁴.

Літературні дані свідчать також про те, що прояви тривоги діляться на два основних види: мобілізуючий і демобілізуючий. Мобілізуючий проявляється у підвищеній активності (аж до агресивності), в підвищеному апетиті тощо, демобілізуючий – в заціпенінні, здерев'янінні, раптовій втраті інтересу, в апатії та ін. Особливо яскраво це проявляється при наявності стійкої тривожності¹⁵.

Таким чином, тривога найбільш часто визначається як негативний емоційний стан, спрямований в майбутнє, який виникає у ситуаціях невизначеності і очікування, з дефіцитом інформації і непрогнозованим результатом, та проявляється в «очікуванні неблагополучного розвитку подій»¹⁶.

Отже, підсумовуючи, слід зазначити, що тривогу найчастіше розглядають як емоційний стан, а тривожність – як властивість особистості.

Тривожність оцінюють як «центральну проблему сучасної цивілізації» (Р. Мей, Е. Еріксон), як найважливішу характеристику нашого часу¹⁷. Їй надається значення основного «життєвого почуття сучасності».

Говорячи про *тривожність*, психологи розуміють під нею цілий ряд різних явищ.

На психологічному рівні тривожність відчувається як напруга, занепокоєння, неспокій, нервозність і переживається у вигляді почуттів невизначеності, безпорадності, безсилля, незахищеності, самотності, що загрожує невдачею, неможливістю прийняти рішення тощо. На фізіологічному рівні реакції тривожності проявляються в посиленні серцебиття, частому диханні, збільшенні хвилинного обсягу циркуляції крові, підвищенні артеріального тиску, зростанні загальної збудливості, зниженні порогів чутливості, коли раніше нейтральні стимули набувають негативного емоційного забарвлення¹⁸.

¹⁴ Кузів О.Є. Психофізіологія: курс лекцій. Тернопіль : ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 194 с.

¹⁵ Психіатрія: учебное пособие / под ред. Ю. А. Александровского. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2007. 352 с.

¹⁶ Іванова Т.В. Підходи до вивчення феномена тривоги. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. Психологія XXI століття: Досягнення і перспективи. Т.21. 2017. С. 170-181.

¹⁷ Hoyer J. Psychotherapy for Generalized Anxiety Disorder. *Psychiatric Annals*. N. J., 2011. №41 (2). P. 87–94.

¹⁸ Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. 04 с.

Тривожність є внутрішньою характеристикою людини, але в той же час сильно залежить від ситуації. Тому вчені вирізняють тривожність як диспозицію та тривожність як стан. Ч.Д. Спілбергер пише про це розрізнення так: «Стан тривожності (Т-Стан – ситуативна, реактивна тривожність) характеризується суб'єктивними, свідомо сприйнятими відчуттями загрози й напруги, що супроводжуються або пов'язані з активацією або порушенням автономної нервової системи.

Тривожність як риса особистості (Т-Властивість – особистісна, диспозиційна тривожність), очевидно, означає мотив або надбану поведінкову диспозицію, яка змушує індивіда до сприйняття широкого кола об'єктивно безпечних обставин як таких, що містять загрозу, спонукуючи реагувати на них Т-Станами, інтенсивність яких не відповідає величині об'єктивної небезпеки».

Значення Т-Диспозиції і Т-Стану у того самого досліджуваного повинні певним чином корелювати. У того, хто має високий показник по Т-Диспозиції, в загрозливих для самооцінки ситуаціях, Т-Стан проявляється помітніше, ніж у індивіда з більш низьким показником. Крім залежності по інтенсивності, варто також очікувати й взаємозв'язок по екстенсивності: чим сильніше представлена в індивіда Т-Диспозиція, тим ширше коло ситуацій, які можуть переживатися як загрозливі й такі, що викликають Т-Стан¹⁹.

У психології визначення тривоги як стану також є базовим для визначення тривожності як властивості особистості. Тривожність, на думку А.В. Петровського, М.Г. Ярошевського²⁰, це схильність індивіда до переживання тривоги, очікування неблагополучного результату у відносно нейтральних, що не містять реальної загрози, ситуаціях і є системною властивістю, яка проявляється на всіх рівнях активності людини. Тобто *тривожність* – це відносно стійка індивідуальна характеристика людини, що дає уявлення про її схильності: а) сприймати досить широке коло ситуацій як таких, що є загрозливими для її самооцінки, самоповаги і престижу; б) реагувати на ці ситуації проявом стану тривоги.

¹⁹ Spielberger C.D., Gorsuch R. L., Lushene R. E. Manual for the state- trait-anxiety inventory. Palo Alto, California: Consulting Psychologists Press, 1970. 10 p

²⁰ Петровский А.В., М.Г. Ярошевский. Психология. Москва. : Академия, 2002. 512 с.

На думку ряду авторів, тривалий стан тривоги може стати властивістю особистості, переходячи у особистісну рису – тривожність²¹.

Тривожність також поділяють на відкриту, тобто свідомо пережиту і демонстровану в поведінці і діяльності у вигляді стану тривоги, та приховану – різною мірою не усвідомлювану і демонстровану або надто спокійно, з нечутливістю до реального неблагополуччя і навіть його запереченням, або непрямим шляхом через специфічні способи поведінки.

У ряді робіт описується також невмотивована тривожність, що характеризується безпричинними або погано зрозумілими очікуваннями неприємностей, передчуттям лиха, можливих втрат. Психіка таких людей постійно перебуває в стані напруги, а поведінка може обумовлюватися дисфункціональним емоційним стереотипом, який мало піддається контролю з боку свідомості, що в загальних рисах зближує стан тривоги і афекту²².

Крім того, виділяється стійка тривожність в якій-небудь сфері – окрема, «зв'язана» (шкільна, екзаменаційна, міжособистісна та ін.), і загальна, «розлита», яка вільно змінює об'єкти в залежності від зміни їх значущості для людини. Л.І. Божович, В.Р. Кисловська також розрізняють адекватну тривожність, що є відображенням неблагополуччя людини в тій чи іншій області, хоча конкретна ситуація може не містити загрози, і неадекватну тривожність, або власне тривожність – в благополучних для індивіда областях дійсності.

Тривога і тривожність – складні і багатогранні поняття, у яких сходяться не лише афективні, але й інші компоненти, які грають важливу роль у розумінні цих понять. О.П. Бізюк визначив основні структурні складові тривожності, які розкривають змістовий характер афективного стану²³: емоційний дискомфорт, астеничний і фобічний компоненти тривожності, тривожна оцінка перспективи та потреба у соціальному захисті. Ці компоненти є складними і неоднозначними

²¹ Іванова Т.В. Підходи до вивчення феномена тривоги. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. Психологія XXI століття: Досягнення і перспективи. Т.21. 2017. С. 170-181.

²² Murphy J.M. Diagnosis and outcome: depression and anxiety in a general population Psychological Medicine. London, 1986. Vol. 16. P. 117-126.

²³ Галієва О.М. Критерії та показники прояву ситуативної тривожності майбутніх практичних психологів. Теорія і практика сучасної психології. 2019, № 1, Т.2. С. 27-33

поняттями. Психологічно вони є одночасно і сторонами одного феномену – тривожності – і автономними компонентами загальної структури тривожності як властивості. Саме тому найкращим терміном для їх пояснення може стати категорія спектру – як розподіл значень однієї змінної у своїй багатогранності, взаємопов’язаності та єдності.

З огляду на розглянуті позиції вітчизняних та зарубіжних авторів, можемо визначити особистісні властивості тривожного спектру як стійкі властивості особистості, що є складовими і проявами тривожності як багатогранного явища, які формуються внаслідок тривалого переживання стану тривоги, стають невід’ємною частиною характеру, приймаються людиною без критики і є своєрідними способами адаптації до умов соціокультурного середовища. Передумовою розвитку таких рис особистості є або прогресуюче захворювання, або певні зовнішні і внутрішні чинники, психологічні та соціальні фактори, які в майбутньому можуть призвести до захворювання.

До таких особистісних властивостей належать емоційний дискомфорт, астеничний та фобічний компоненти тривожності, тривожна оцінка перспективи, потреба у соціальному захисті.

Емоційний дискомфорт у більшості випадків пов’язаний з наявністю емоційних розладів, зниженим емоційним фоном або незадоволеністю життєвою ситуацією, емоційною напруженістю, елементами ажитації.

Астеничний компонент вказує на переважання у структурі тривожності втоми, розладів сну, млявості і пасивності, швидкої стомлюваності.

Фобічний компонент позначає відчуття незрозумілої загрози, невпевненості в собі, власної непотрібності. Люди з переважанням цього компоненту не завжди можуть сформулювати джерело своїх тривог і в бесіді апелюють головним чином до феноменології «хронічних» страхів, що періодично зростають у залежності від внутрішнього стану або загострення зовнішньої ситуації.

Тривожна оцінка перспективи тісно пов’язана з фобічним компонентом, але у ній чітко простежуються проекція страхів не на поточний стан справ, а у

перспективу, загальна занепокоєність у майбутньому на тлі підвищеної емоційної чутливості.

Потреба у соціальному захисті пов'язана з проявами тривожності у сфері соціальних контактів або зі спробами людини розглядати соціальне середовище як основне джерело тривожного напруження і невпевненості в собі²⁴.

Одним з істотних питань, важливих для розуміння причин тривожності, є проблема локалізації її джерела. Нині, як вже зазначалося, більшість психологів поділяють позицію на два основні джерела стійкої тривожності: тривала зовнішня стресова ситуація, що виникла в результаті частого переживання станів тривоги (Ю.Л. Ханін, Ч.Д. Спілбергер і ін.), і внутрішні психологічні та/або психофізіологічні джерела.

При розумінні тривожності як властивості темпераменту («психодинамічна» тривожність, за термінологією В.С. Мерліна) у якості основних факторів визнаються її природні передумови – властивості нервової та ендокринної систем, зокрема, слабкість нервових процесів²⁵.

Г.С. Салліван, описуючи виникнення тривожності як порушення стосунків матері та немовляти, робить два висновки: тривожність породжується міжособистісними стосунками, і потреба в уникненні або усуненні тривожності дорівнює потребі у міжособистісній надійності та безпеці²⁶. Також у деяких роботах у якості причини тривожності розглядаються соціальні проблеми особистості, пов'язані з порушеннями в спілкуванні.

Тривожність часто розглядається у загальному ряду невротичних і преневротичних утворень як така, що породжується внутрішніми конфліктами²⁷. На зв'язок тривожності (тривоги) і внутрішнього конфлікту самооцінкового типу, пов'язаного з гармонійним або дисгармонійним уявленням про себе, вказував і

²⁴ Галієва О.М. Критерії та показники прояву ситуативної тривожності майбутніх практичних психологів. Теорія і практика сучасної психології. 2019, № 1, Т.2. С. 27-33

²⁵ Мерлін В.С. Лекції по психології мотивов человека. Пермь, 1971. 120 с.

²⁶ Sullivan HS. The study of psychiatry. 1948 Orienting lectures. *Psychiatry: Journal for the Operational Statement of Interpersonal Relations*. 1949; 12:325–37

²⁷ Horney, K. (1936). Culture and neurosis. *American Sociological Review*, 1, 221–230. <https://doi.org/10.2307/2084481>

Д. Макклеланд²⁸. А в дослідженні В.А Пінчук показано, що тривожність обумовлена конфліктною будовою самооцінки. Це стосується насамперед «афекту неадекватності» – конфлікту між самооцінкою і рівнем домагань. Одночасно у роботах Я. Рейковського і Дж. Аткинсона зв'язок між тривожністю і рівнем домагань, навпаки, інтерпретується як вплив підвищеної тривожності на формування захисного рівня домагань²⁹.

Дослідження А.М. Прихожан на школярах свідчить, що виникнення і закріплення тривожності як стійкого утворення пов'язане з незадоволенням провідних вікових потреб дитини, які набувають гіпертрофованого характеру. Стійким особистісним утворенням тривожність стає в підлітковому віці, опосередковуючись особливостями «Я-концепції», ставленням до себе. До цього періоду вона є похідною широкого кола сімейних стосунків. Закріплення і посилення тривожності відбувається за механізмом «замкнутого психологічного кола», яке веде до нагромадження і поглиблення негативного емоційного досвіду, який, в свою чергу, породжуючи негативні прогностичні оцінки й визначаючи багато в чому модальність актуальних переживань, сприяє збільшенню і збереженню тривожності.

Тривожність як особистісне утворення може виконувати у поведінці та розвитку особистості дітей і підлітків мотивуючу функцію, замінюючи і підміняючи собою дію інших мотивів і потреб. Вплив тривожності на розвиток особистості, поведінку та діяльність дитини і підлітка може носити як негативний, так і, деякою мірою, позитивний характер, проте і в останньому випадку цей вплив має жорсткі обмеження, обумовлені вираженою адаптивною природою цього утворення.

Тривожність сприяє успіху діяльності в досить простих для індивіда ситуаціях і заважає – в складних, при цьому істотне значення має вихідний рівень тривожності людини³⁰. При цьому складність ситуації може визначатися як

²⁸ Головська І.Г., Граждиян Ю.А. Психологічні умови розвитку мотивації досягнення успіху у студентів-психологів із високим рівнем інтернальності. Наука і освіта. 2016. №9. С. 42-47

²⁹ Atkinson J.W. A theory of achievement motivation. N.Y. : Wiley, 1966. 391 p.

³⁰ Taylor J.A. Drive theory and manifest anxiety. Psychol. Bull. USA, 1956. P. 30-32.

труднощами завдання, так і ускладненням умов ситуації (її значущістю для досліджуваного, включенням оцінного компонента тощо).

Дж. Мендлер і С. Саразон, займалися дослідженнями тривожності, пов'язаної з екзаменаційною ситуацією. Тривожність розглядалася ними як реакція на сильний внутрішній подразник, який є наслідком ситуаційних зовнішніх стимулів. Розроблена ними методика «Опитувальник тестової тривожності» (Test Anxiety Questionnaire, TAQ) дала можливість зробити ряд висновків щодо тривожності: слаботривожні досліджувані домоглися більш високих результатів після повідомлення про невдачу; високотривожні особи показали максимальні результати, пройшовши попередньо нейтральний варіант завдання, коли очікування успіху і невдачі були однаково сильними. Пояснення результатів у тих, хто побоюється невдачі, безпосередньо випливає з теоретичного підходу авторів дослідження: попередня оцінка здібностей індивіда викликає безліч передбачуваних реакцій у вигляді афективно забарвлених думок і почуттів, які інтерферують релевантними рішенням завдання кроками і тим самим перешкоджають їх здійсненню; це відбувається до тих пір, поки дії по виконанню завдання ще недостатньо завчені і автоматизовані³¹.

Провівши аналіз літературних джерел, відзначимо, що у сучасній психології недостатньо досліджень щодо впливу тривожності на особистісний розвиток. Сучасні уявлення про вплив тривожності на розвиток особистості більшою мірою базуються на даних клінічних досліджень. Це дає підстави для подальшого глибокого вивчення чинників тривожності та її зв'язків з іншими психологічними явищами.

Отже, чинниками підвищеного рівня тривожності є:

- зовнішні об'єктивні – стресова ситуація, екстремальні умови, що висувають підвищені вимоги до психіки людини, невизначеність результату тієї або іншої ситуації;

³¹ Gulko G.O. Causes of personality neuroticism in a situation of achievement. Global Scientific unity 2014: The European Scientific and Practical Congress. Prague (Czech Republic): Science & Genesis, Copenhagen, 2014. Vol. 4. P. 80–83.

- зовнішні суб'єктивні – порушення міжособистісної взаємодії, порушення спілкування, сімейні стосунки³²;

- внутрішні фізіологічні – слабкість нервових процесів, властивості нервової системи, хвороби соматичного та психічного характеру, дія на організм психофармакологічних препаратів³³, стомлення, занепокоєння з приводу здоров'я;

- внутрішні психологічні – внутрішній конфлікт, пов'язаний з неправильним уявленням про власний образ «Я», неадекватний рівень домагань, недостатнє обґрунтування мети, передчуття об'єктивних труднощів, необхідність вибору, конфліктна будова самооцінки, незадоволені базисні потреби.

На виникнення і посилення тривожності можуть також впливати: особливості сприймання, інтелектуальний рівень, когнітивні стилі, стать, національність, раса, зовнішнє культурне середовище, такі особистісні якості як соціальна пасивність, непринциповість, уникнення лідерства, нерішучість, конформність, емоційна нестійкість, невпевненість у собі.

Тривожність, поняття якої є одним з центральних у нашій роботі, може бути результатом неблагополучного особистісного розвитку, порушенням дитячо-батьківських стосунків та негативного впливу перебування індивіда у ситуації досягнення в гомогенній групі. Перелічені обставини можуть породжувати внутрішні конфлікти і призводити до формування особистісних властивостей тривожного спектру (ситуативної та особистісної тривожності, а також її різних компонентів) і загальної тривожності, яка може стати чинником невротичних розладів особистості.

³² Іванова Т.В. Підходи до вивчення феномена тривоги. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання. Психологія XXI століття: Досягнення і перспективи. Т.21. 2017. С. 170-181.

³³ Психодіагностика личности: пособие для студентов вузов / под общ. ред. М.А. Пономарёвой. Минск: Тесей, 2008. 312 с.

1.2. Ситуація досягнення як каталізатор актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру

Д. Макклелланд вважає, що за виключенням певної категорії людей, мотивація досягнення дорослої людини рідко виявляється як безвідносна активність. Коли ж вона виникає, то це проявляється в усіх видах діяльності індивіда, в прагненні мати успіх всюди, що б людина не робила. Прагнення до успіху частіше виникає у зв'язку з основною зайнятістю (професією) або концентрується навколо хобі³⁴.

Інакше кажучи, мотивація досягнення проявляється у будь-якій ситуації, де є необхідність досягнення цілі – в ситуації досягнення.

Ситуація досягнення являє собою комплекс зовнішніх стосовно особистості умов. Д. Макклелланд, досліджуючи різноманітні прояви мотивації досягнення, описав також і ситуацію, у якій актуалізується мотив досягнення, таким чином:

- в ній існують певні стандарти якості;
- результат розв'язання задач оцінюється за цими стандартами;
- результат розв'язання задач може бути успішним чи неуспішним;
- людина сприймає свою відповідальність за результат.

У такій ситуації актуалізуються мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі і розгортається мотиваційний процес³⁵.

Таким чином, ситуація досягнення (ситуація, в якій існують стандарти якості оцінки успішного чи неуспішного результату) – це комплекс зовнішніх умов, у яких особистість прагне проявити власні здібності на найвищому рівні, досягти успіху, при цьому актуалізується мотив досягнення успіху або мотив уникнення невдачі і розгортається мотиваційний процес.

Очевидно, що в такій ситуації у особистості актуалізується не лише мотивація досягнення, але і певний комплекс поведінкових характеристик та

³⁴ Кудріна Т.С. Психологія мотивації: теорія та експеримент. К., 2006. 215 с.

³⁵ Головська І.Г., Граждиян Ю.А. Психологічні умови розвитку мотивації досягнення успіху у студентів-психологів із високим рівнем інтернальності. Наука і освіта. 2016. №9. С. 42-47

особистісних якостей, які взаємопов'язано впливають на досягальну активність людини³⁶.

Д. Макклелланд вперше описав цей комплекс, надавши йому назву «синдром досягнення». Він визначив, що формування «синдрому досягнення» передбачає:

а) навчання способам створення проєктивних розповідей з яскраво вираженою темою досягнення;

б) навчання способам поведінки, типовим для людини з високорозвиненою мотивацією досягнення (перевага середніх за складністю цілей і уникнення легких і дуже складних цілей; надання переваги ситуаціям з особистою відповідальністю за успіх справи; уникнення ситуацій, де мету задають інші люди; перевага ситуацій зі зворотним зв'язком і т. д.);

в) вивчення конкретних прикладів зі свого повсякденного життя, а також з життя людей, які володіють високорозвиненою мотивацією досягнення; аналіз цих прикладів за допомогою системи категорій, що використовуються при діагностиці мотивації досягнення³⁷.

Тобто, формування мотивації досягнення і «синдрому досягнення» тісно взаємопов'язані і мають позитивне значення для особистості. Д. Макклелланд, аналізуючи умови формування мотивації досягнення, об'єднав основні формуючі впливи в чотири групи:

1) формування «синдрому досягнення», тобто переваги в людини прагнення до успіху над прагненням уникати невдачі;

2) самоаналіз;

3) вироблення оптимальної тактики цілеутворення у конкретних видах поведінки й у житті в цілому;

4) міжособистісна підтримка.

Разом з тим, психологічною наукою накопичено достатню кількість даних про зв'язок мотивації досягнення з тривожністю³⁸, проблема якої залишається

³⁶ Кудріна Т.С. Психологія мотивації: теорія та експеримент. К., 2006. 215 с.

³⁷ Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб.: Питер, 2007. 672 с.

³⁸ Ingalls J. Concurrent Validity between the Achievement Motivation Inventory and Grade Point Average. An Abstract of a Thesis. University of Northern Iowa, 2006. P. 12-28 p

однією з найбільш актуальних у сучасній психології. Серед негативних особистісних тенденцій тривожність займає особливе місце, оскільки неадаптивний її рівень призводить до зниження працездатності, труднощів у спілкуванні та погіршення адаптації загалом.

У дослідженнях взаємозв'язку рівня тривожності і мотивації досягнення виявлено, що особи з високим рівнем тенденції уникнення невдачі в структурі мотивації досягнення швидше засвоюють правильне рішення важкої задачі після повідомлення про невдачу. При цьому вони роблять це швидше, ніж особи з високим мотивом досягнення успіху у тих самих умовах. Вирішальне значення має, таким чином, не дійсна складність завдання, а та сила відчуття тривоги, яка виникає у цей момент³⁹.

Перевага тієї або іншої мотиваційної тенденції завжди супроводжується розходженнями у виборі ступеня складності мети. Особи, вмотивовані на успіх, обирають цілі, які лише незначно перевершують уже досягнутий результат; особи, вмотивовані на невдачу, поділяються на дві підгрупи: з нереалістично заниженими й нереалістично завищеними цілями.

Тобто можна говорити про певну категорію осіб, у яких високий рівень тривожності пов'язаний з високим рівнем мотивації досягнення. Цей результат впливає з ідеї, підтвердженої результатами багатьох досліджень зарубіжних і вітчизняних вчених, на підставі яких сформульовано висновок про те, що люди з високим рівнем мотиву уникнення невдачі, потрапляючи у ситуацію досягнення, схильні відчувати тривожність, що чинить негативний вплив на їхню діяльність.

Проаналізувавши праці сучасних вчених⁴⁰, можна зробити висновок про те, що існує комплекс ситуаційних (зовнішніх) та психологічних (внутрішніх) умов, який пов'язаний з можливістю виникнення тривоги у структурі негативних особистісних тенденцій у ситуації досягнення. Серед запропонованих дослідниками ситуаційних умов найбільш значущими є: наявність ситуації досягнення, яка визначається за необхідними для неї ознаками, та гомогенність за

³⁹ Murphy J. M. Diagnosis and outcome: depression and anxiety in a general population. *Psychological Medicine*. London, 1986. Vol. 16. P. 117-126.

⁴⁰ Poldinger W. Aspects of anxiety. *Anxiety and tension. – new therapeutic aspects*. Basel, 1970. P. 7-21.

рівнем здібностей групи, до якої належить особа, тобто середовища, в якому існує ситуація досягнення. До психологічних умов слід віднести високий рівень мотиву досягнення у особистості, а також високий рівень ситуативної та особистісної тривожності. Разом ці характеристики утворюють структуру, яку доцільно назвати «комплексом досягнення».

Така назва комплексу характеристик, що складають специфічно-негативну особистісну тенденцію у ситуації досягнення, вказує на спорідненість його з іншим комплексом характеристик, що також проявляється у ситуації досягнення і носить назву «синдром досягнення». З іншого боку, назва «комплекс досягнення» вказує і на відмінність змісту, який ним позначено, від змісту «синдрому досягнення».

«Комплекс досягнення» – це структура особистісних, поведінкових і ситуаційних характеристик, які в ситуації досягнення можуть призводити до невротизації особистості. Наведені вище результати досліджень дають підстави для висновку, що складовими комплексу досягнення є: високий рівень тенденції уникнення невдачі у структурі мотивації досягнення, високі рівні особистісної та ситуативної тривожності та їх компонентів, гомогенність за рівнем здібностей групи, в якій перебуває особистість, наявність ситуації досягнення.

Гомогенні за рівнем здібностей групи – групи, учасники яких мають однаковий (зазвичай високий) рівень здібностей. Формуються такі групи найчастіше при вступі за допомогою рейтингової системи, яка дозволяє відібрати найбільш здібних учасників. Найяскравішим прикладом такої групи можуть слугувати студентські колективи, класи навчальних закладів з індивідуальною програмою (ліцеї, гімназії тощо).

Осьовими компонентами «комплексу досягнення» є взаємопов'язані між собою тривожність та мотивація досягнення. Враховуючи ідеї Дж. Аткинсона, Д. Макклелланда, М.Ш. Магомед-Емінова⁴¹, а також результати досліджень Х. Хекхаузена та М. Р. Вінтерботома⁴², котрі вивчали розвиток цього виду мотивації протягом життя людини, можна стверджувати, що мотивація досягнення

⁴¹ McClelland D., J. Atkinson, R. Clark, E. Lowell. The achievement motive. N.Y. : Appleton-Century-Crofts, 1953. 688 p.

⁴² Winterbottom M. R. The relation of need for achievement to learning experiences in in dependence and mastery. In: J.W. Atkin son (Hg). Motives in Fantasy, Action and Society. N.Y.: Van Nostrand, Princeton, 1958. 700 p.

є диспозиційною особистісною характеристикою, оскільки мало змінюється з часом і співвідноситься зі схильністю людини діяти певним чином. Ч. Спілбергер, Ю. Л. Ханін та інші вчені, розмежовуючи поняття тривожності як стану і як властивості, вказували на диспозиційність останньої⁴³. Спираючись на таку позицію, можемо зазначити, що «комплекс досягнення», до якого входять мотивація досягнення та тривожність як провідні особистісні властивості, також має ознаки диспозиційності.

Крім того, цей комплекс частіше запускається, коли людина перебуває у ситуації досягнення, тому ситуація досягнення є одним із основних чинників виникнення тривоги та особистісних властивостей тривожного спектру.

Нагадаємо, що Д. Маклелланд визначав ситуацію досягнення так:

- 1) в ній існують певні стандарти якості;
- 2) результат розв'язання задач оцінюється за цими стандартами;
- 3) результат розв'язання задач може бути успішним чи неуспішним;
- 4) людина сприймає свою відповідальність за результат.

Саме у такій ситуації актуалізуються мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі і розгортається мотиваційний процес⁴⁴.

Як бачимо, ситуації вступу до закладу вищої освіти та складання вступних випробовувань відповідають усім критеріям, які Д. Маклелланд висунув щодо характеристики ситуацій досягнення.

Разом з тим, у зазначених ситуаціях актуалізуються наявні у людини особистісні властивості тривожного спектру. Емоційні переживання під час підготовки та виконання вступних іспитів пов'язані з відчуттям тривоги, яка разом з високим рівнем мотивації досягнення може формувати «комплекс досягнення».

«Комплекс досягнення» – це конструкт, який ми виокремили на основі теоретичного аналізу і який доповнює вже існуючий у психології конструкт «синдром досягнення». Однак, якщо «синдром досягнення» завдяки комплексу характеристик, що його складають, є загалом позитивним для особистості, то

⁴³ Spielberger C.D., Gorsuch R.L., Lushene R.E. Manual for the state- trait-anxiety inventory. Palo Alto, California: Consulting Psychologists Press, 1970. 10 p.

⁴⁴ McClelland D., J. Atkinson, R. Clark, E. Lowell. The achievement motive. N.Y. : Appleton-Century-Crofts, 1953. 688 p.

«комплекс досягнення» пов'язаний з негативними аспектами та імовірністю розвитку небезпечних для особистості тенденцій. Головна відмінність «комплексу досягнення» від «синдрому досягнення» – це переважання у структурі мотивації досягнення мотиву уникнення невдачі (при «синдромі досягнення» переважає мотив досягнення успіху) та негативні аспекти тривожності, які актуалізуються у ситуації досягнення та, маючи ознаки диспозиційності, зберігаються за відсутності ситуацій досягнення.

До «комплексу досягнення» ми включили такі особистісні характеристики: високі рівні мотивації досягнення, особистісної та ситуативної тривожності, які можуть слугувати підставою для актуалізації та розвитку властивостей особистості тривожного спектру.

Особистісні властивості тривожного спектру – це стійкі риси особистості, які можуть бути притаманні як здоровій людині, так і людині з патологією тривожного спектру. Ці риси стають невід'ємною частиною характеру. Вони з'являються у результаті внутрішньоособистісного конфлікту і є своєрідними способами адаптації до умов соціокультурного середовища. Передумовою розвитку таких рис особистості є або прогресуюче захворювання, або вплив специфічних психологічних та соціальних факторів, що у майбутньому може призвести до захворювання.

Д. Макклелланд охарактеризував «синдром досягнення» як переважання мотиву досягнення успіху над мотивом уникнення невдач. Ми ж, у своєму дослідженні визначаємо комплекс досягнення як структуру ситуаційних і психологічних характеристик, які можуть призводити до прояву особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення. До ситуативних факторів відносяться: ситуація досягнення, гомогенність за рівнем здібностей групи – середовища, в якому є ситуація досягнення; до психологічних – високий рівень мотивації досягнення, високий рівень ситуативної тривожності (СТ), високий рівень особистісної тривожності (ОТ), а також емоційна нестійкість (рис. 1.1.).

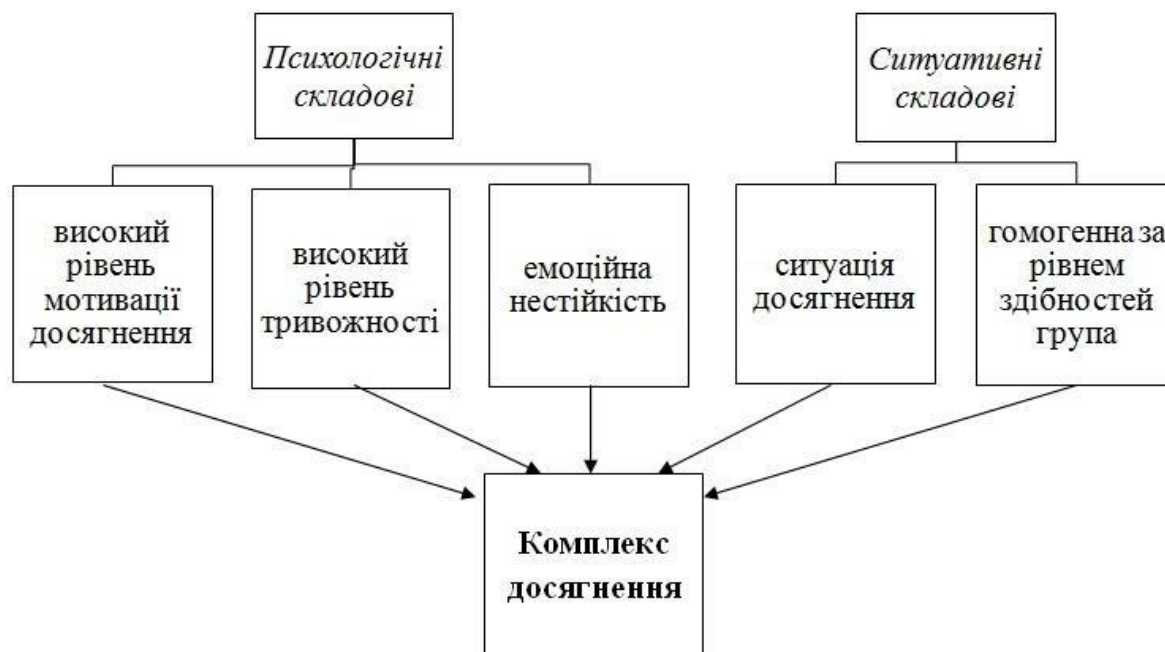

Рис. 1.1. Структура комплексу досягнення

З метою попередження виникнення негативних наслідків перебування особистості в ситуації досягнення важливим є визначення чинників актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру. Визначено, що в ситуації досягнення мотив уникнення невдачі є важливим фактором підвищення рівня тривоги, то на формування тривожності в ситуації досягнення також можуть чинити вплив і чинники високого рівня мотивації, а саме: стиль виховання в батьківській сім'ї, соціальний та матеріальний стан сім'ї, порядок народження дитини та структура сім'ї, гомогенність чи гетерогенність групи, екстраверсія-інтроверсія, рівень соціальної активності

Тому надзвичайно актуальним є вивчення і профілактика підвищення рівня тривожності безпосередньо у інтенсивних ситуаціях досягнення. Прикладним аспектом такого вивчення є розробка корекційно-розвивальної програми.

Почуття нестабільності та незахищеності, переживання емоційного дискомфорту в жорстких умовах сучасного суспільства, розбіжність між рівнем самооцінки і домагань, а також багато інших чинників впливають на формування тривожності як стійкої особистісної риси.

Шкільна тривожність – це одна з типових проблем, з якою стикається шкільний психолог і вчитель. В даний час збільшилася кількість тривожних дітей, що відрізняються підвищеним занепокоєнням, невпевненістю, емоційною

нестійкістю. Підвищена тривожність може виникнути на будь-якому етапі шкільного навчання, адже проблеми засвоєння навчального матеріалу, взаємин у колективі, зміни колективу можуть поставати як на початку шкільного навчання, так і на більш пізніх етапах.

Найбільш гострою проблема тривожності стає у ранньому юнацькому віці. Це пов'язано з багатьма психологічними особливостями юнаків, завдяки яким тривожність може закріпитися в структурі особистості як стійка характеристика. Прагнення учнів до самоактуалізації, критичне осмислення навколишнього світу, становлення образу Я і «внутрішньої позиції» особистості створюють умови для розвитку тривожності. Юнаки часто переживають емоційний дискомфорт та стан фрустрації. Реагування на незнайомі та загрозові для самооцінки ситуації супроводжується негативними переживаннями, складовою яких є тривога.

Одним із найвідповідальніших та найстресогенніших періодів для учнів є час підготовки та складання зовнішнього незалежного оцінювання, державної підсумкової атестації та вступних іспитів до вищих навчальних закладів. Саме в цей час вони мають максимально мобілізувати свої сили, знання, ресурси для виконання поставлених задач на найвищому рівні задля досягнення успіху. Тому, тренінг було створено з метою профілактики тривожності особистості в ситуації досягнення та розвитку мотиву досягнення успіху.

Високомотивовані люди, потрапляючи у ситуацію досягнення, схильні переживати тривогу, що чинить негативний вплив на їх діяльність. Крім того, саме люди з переважанням мотиву уникнення невдачі демонструють завищений рівень тривожності. Таким чином, у підлітків може проявлятися комплекс досягнення.

Студенти, які перебувають у гомогенній за рівнем успішності групі, виявляють тривожні прояви: вони досить гостро емоційно реагують на озвучування оцінок за виконану ними роботу, намагаються перевершити осіб, які належать до тієї ж групи в досить жорстких умовах, не йдуть на поступки один одному та прагнуть досягти мети (у даному разі – отримати найвищу оцінку) будь-яким способом.

До психологічних умов комплексу досягнення належать: наявність ситуації досягнення, гомогенність за рівнем здібностей групи – середовища, в якому наявна ситуація досягнення, високий рівень мотиву уникнення невдачі, ситуативної тривожності та особистісної тривожності, а також наявність таких властивостей особистості, як тривожність та напруженість⁴⁵. Також нами було виокремлено комплекс особистісних чинників виникнення тривоги, таких як підозрілість, висока нормативність поведінки, абстрактний інтелект, розвинута креативність, емоційна нестійкість та конформізм.

Ці особистісні властивості загострюються у ситуаціях досягнення і спричиняють формування особистісних властивостей тривожного спектру, що було підтверджено результатами нашого дослідження. У осіб, що перебували у ситуації досягнення, за допомогою методики експрес-діагностики неврозу К. Хека й Х. Хесса було діагностовано високу імовірність неврозу⁴⁶.

Важливо, що більшість учнів, у яких спостерігався комплекс досягнення, була орієнтована на досягнення заради себе (свого «Я»), а у тих, хто орієнтований на соціум (батьків, сім'ю, колектив), комплекс досягнення майже не виявлявся (за даними факторного аналізу). Індивідуальна орієнтованість досягнень та індивідуальність у структурі особистісних властивостей виражаються у переважанні у особистості індивідуально орієнтованої форми мотивації досягнення.

⁴⁵ Гулько Г.О. Профілактика невротизації особистості в ситуації досягнення. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. Вип. 30. С. 136–144.

⁴⁶ Гулько Г. О. Синдром досягнення у особистостей з неврозоподібними проявами. Шевченківська весна 2013: зб. наук. праць Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. К. : Логос, 2013. Вип. XI. Ч. 2-544 с.

1.3. Роль досягальної активності під час особистісної тривожності

Досягальна активність пов'язана неоднозначними зв'язками з психологічним благополуччям особистості. Вона сприяє зростанню рівня самооцінки, самоповаги та задоволеності процесом і результатами життя, однак за певних зовнішніх та внутрішніх умов може ставати джерелом психологічних проблем⁴⁷.

Головним конструктом, який зв'язує у психологічних дослідженнях досягальну активність з позитивними та негативними психологічними тенденціями, є мотивація досягнення. До негативних психологічних тенденцій, насамперед, належить небезпечне підвищення рівня тривоги. Адже активізація психологічних ресурсів, що відбувається задля досягнення важливого для особи результату, прямо пов'язана з напруженням особистісних механізмів, серед яких одним з ключових є тривога.

Втім розуміння зв'язку параметрів досягальної активності та тривоги неможливе без розгляду характеру мотиваційних тенденцій, які позначаються поняттям «мотивація досягнення». Саме характер мотиваційних тенденцій, реалізованих у ситуації досягнення, впливає на співвідношення та динаміку психологічних станів.

Дослідження мотивації поведінки, орієнтованої на досягнення, історично пов'язані з дослідженнями, проведеними двома піонерами німецької психології – Н. Ахом і К. Левіним⁴⁸. У першого спроби пояснення поведінки, спрямованої на досягнення досліджуваних його лабораторії були пов'язані з концепцією «детермінуючої тенденції», у другого – з використанням поняття «квазіпотреби».

Мотив досягнення на сьогоднішній день є найбільш актуальним та добре вивченим в сфері мотивації особистості. Вперше Г.А. Мюррей описав цю потребу в такий спосіб: «Справлятися із чимсь важким. Справлятися з фізичними об'єктами, людьми або ідеями, маніпулювати ними або організувати їх. Робити це настільки швидко й незалежно, наскільки це можливо. Переборювати

⁴⁷ Tapalova O. B. Achievement Motivation as an Internal Factor of Student's Personality Development. Literacy Information and Computer Education Journal (LICEJ). Volume 5. Issue 1, March 2014. P. 1408-1412

⁴⁸ Lewin K. (2014). A Dynamic Theory Of Personality. Lewin Press. 472 p.

перешкоди й досягати високого рівня. Перевершувати самого себе. Змагатися з іншими й перевершувати їх. Збільшувати свою самоповагу завдяки успішному застосуванню своїх здібностей»⁴⁹.

У змісті мотиву можна виділити дещо специфічне, зумовлене конкретною ситуацією, і дещо стале, стійке, що виявляється постійно в різноманітних ситуаціях. К.Б. Мадсен чітко розрізняв диспозиційні та функціональні змінні в мотивації⁵⁰.

Існують декілька схем функціонування механізму мотивації досягнення. Так, Дж. Аткинсон виділив у структурі мотивації досягнення три головні складові мотивації досягнення: мотив, очікування, цінність. Його модель досягнення базується на формулі, у якій результуюча тенденція мотивації досягнення (T_a) є сумою тенденції прагнення до успіху (T_s) та тенденції уникнення невдачі (T_f), при цьому кожна із тенденцій є мультиплікативною функцією трьох змінних: здатності пережити успіх M_s (або невдачу – M_f), суб'єктивної імовірності успіху P_s (або невдачі – P_f) та спонукальної цінності успіху I_s (або невдачі – I_f). Тобто, результуюча тенденція досягнення матиме загальну формулу: $T_a = (M_s - M_f) * [P_s * (1 - P_s)]$, виходячи з якої можливі два типи відношень: $M_s > M_f$ та $M_s < M_f$ – коли людина орієнтована на досягнення успіху або на уникнення невдачі⁵¹.

Х. Хекхаузен створив узагальнюючу когнітивну модель мотивації досягнення, основними змінними якої є «очікування» та «спонукальна цінність». Його модель механізму мотивації досягнення складається послідовно з ситуації досягнення, мети, дії, результату та наслідків, якими є оцінка оточуючих і самооцінка. При цьому результат своїх дій людина оцінює шляхом зіставлення з рівнем домагань, а відповідна атрибуція (пояснення причин результату) є компенсаторним механізмом, який також впливає на самооцінку⁵².

⁴⁹ Heckhausen, J., & Heckhausen, H. (Eds.). (2008). Motivation and action: Introduction and overview. In J. Heckhausen & H. Heckhausen (Eds.), *Motivation and action* (2nd ed., pp. 1–9). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499821.002>

⁵⁰ Madsen K. B. *Theories of Motivation*. Handbook of General Psychology. N.Y., 1973. 683 p.

⁵¹ Atkinson J.W. *A theory of achievement motivation*. N.Y. : Wiley, 1966. 191 p.

⁵² Heckhausen, J., & Heckhausen, H. (Eds.). (2008). Motivation and action: Introduction and overview. In J. Heckhausen & H. Heckhausen (Eds.), *Motivation and action* (2nd ed., pp. 1–9). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499821.002>

Мотив можна визначати як стійку властивість (особистісну диспозицію), яка обумовлює поведінку й діяльність у такому ж ступені, як і зовнішні стимули. Особистісні диспозиції (переваги, схильності, установки, цінності, світогляд, ідеали) повинні брати участь у формуванні конкретного мотиву.

Мотивацію досягнення визначають як динамічне утворення, за допомогою якого реалізується прагнення досягти успіху в певному виді діяльності, який включає: мотиви досягнення (стійкі атрибути особистості), потребу в досягненнях та ситуативні чинники (цінність, ймовірність досягнення успіху, складність завдання тощо)⁵³.

Мотивація досягнення включає в себе сукупність особистісних властивостей та відповідних поведінкових реакцій, спрямованих на збільшення або збереження максимально високої здатності людини до всіх видів діяльності, до яких можуть бути застосовані критерії успішності. Успіх або невдача в орієнтованій на досягнення взаємодії людини із середовищем завжди випадкові й у такий спосіб є всього лише змінними періодичними станами стосовно мотивації досягнення. І, незалежно від того, наскільки диференційовані критерії успішності, ця шкала складається із двох частин: одна з них символізує успіх (не важливо, наскільки яскраво він виражений), а інша – невдачу; і ці частини відділені одна від одної вузькою межею. Залежно від досягнутих успіхів ця межа може переміщатися нагору й униз по шкалі, зміщуючи разом із собою нульову крапку відліку. Для особи, яка реалізує досягальну діяльність, характерним є постійний перегляд цілей.

Іншою характеристикою такої діяльності є постійне повернення до перерваного завдання. Це часове охоплення ряду дій, які Г. Мюррей називає «серією актів», і відрізняє мотивацію досягнення від безлічі інших мотивів⁵⁴.

Мотив досягнення успіху – це стійке прагнення особистості до досягнення високих результатів у будь-якій діяльності. Для людей з вираженим мотивом досягнення успіху характерна висока активність, упевненість у собі, висока

⁵³ Симонов П. В. Мотивированный мозг. М. : Наука, 1987. 237 с.

⁵⁴ Heckhausen, J., & Heckhausen, H. (Eds.). (2008). Motivation and action: Introduction and overview. In J. Heckhausen & H. Heckhausen (Eds.), *Motivation and action* (2nd ed., pp. 1–9). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/SBO9780511499821.002> Відновлено з: <https://psycnet.apa.org/record/2008-09552-001>

самооцінка. Прагнучи до успіху, вони щоразу ставлять перед собою більш складні завдання, більшою мірою, ніж люди з менш вираженим мотивом досягнення успіху, ризикують, підвищують рівень своїх досягнень.

Мотив уникнення невдачі, виокремлений зі структури мотивації досягнення, вказує на те, що домінуючою тенденцією в поведінці людини є прагнення уникнути невдачі. Люди з таким мотивом обирають найчастіше легкі завдання, тому що бояться бути незадоволеними. Вони можуть вибирати й дуже важкі завдання, тому що невдача в цьому випадку не сприймається як особистий неуспіх, а лише як наслідок впливу обставин⁵⁵.

Д. Макклелланд, у ході своїх досліджень, виявив, що люди з мотивом досягнення успіху мають такі властивості:

- ситуація досягнення для них є привабливим чинником;
- впевненість в успішному результаті;
- активний пошук інформації для висновку про свої успіхи;
- готовність прийняти відповідальність, рішучість у невизначених ситуаціях;
- висока наполегливість у прагненні до мети;
- отримання значного задоволення від цікавих задач;
- бажання виконувати більш чи менш складну, але реально здійснювану, роботу;
- відсутність ентузіазму до надмірно складних чи простих завдань;
- здатність не розгубитися в ситуації змагання чи перевірки здібностей;
- прагнення до розумного ризику;
- середній, реалістичний рівень домагань;
- велика наполегливість при зіткненні з перешкодами;
- підвищення рівня домагань після успіху і зниження після невдачі⁵⁶.

Людям з мотивом уникнення невдачі властивий пошук інформації про можливі невдачі у ситуаціях досягнень. Особи з мотивом уникнення невдачі часто активно уникають ситуацій досягнення, але якщо потрапляють в них, то нерозумно

⁵⁵ Аткинсон Р. Л. Введение в психологию. Учебник для студентов университетов М., 2003. 672 с.

⁵⁶ McClelland D. The achievement motive. N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1953. 688 p.

ризикують, пасивно підкорюючись умовам. Вони ставлять перед собою надто легкі або складні цілі, що дозволяє невдачам не впливати на самооцінку. Такі особи часто потребують допомоги в діяльності, відволікаються від неї. Вони більш ефективні в досягненні простих цілей, а у випадку невдачі відмовляються від обраної стратегії на користь менш ефективної. Після успіху такі люди ставлять простішу мету, а після невдачі – складнішу. Вони не надто прагнуть отримати результати, мають частіше завищену або занижену, нестійку самооцінку. Успіх оцінюється ними як збіг обставин, а невдача – як підтвердження нестачі здібностей, невдачі переживаються гостро.

Д. Мацумото, досліджуючи вплив культурних чинників на мотивацію досягнення, виокремлює дві форми мотивації досягнення: індивідуально та соціально орієнтовану. Індивідуально орієнтована мотивація досягнення зазвичай має місце в західних культурах, наприклад, у США. Індивід прагне до успіху заради свого власного «Я». За такої форми мотивації індивід прагне до успіху заради релевантного оточення, наприклад, заради членів родини. В китайському ж суспільстві набагато більш поширеною є соціально орієнтована мотивація досягнення. За такої форми мотивації індивід прагне до успіху заради релевантного оточення, наприклад, заради членів родини. Китайський студент може старанно вчитись, щоб бути прийнятим до престижного університету і потім влаштуватися на роботу в провідну компанію. З поведінкової точки зору, можливо, й немає відмінностей між китайським та американським індивідом, який також прагне до успіху у навчанні та на роботі. Проте у випадку китайців кінцевою метою може бути не особиста кар'єра, а завдання більш колективістичного або взаємозалежного характеру.

Взаємозалежні цілі можуть включати в себе зміцнення соціального положення своєї родини, виправдання очікувань членів сім'ї або власного почуття обов'язку перед батьками, які пішли на великі жертви, щоб виховати та підтримати студента. Інакше кажучи, прагнення до успіху в китайського студента має набагато глибше соціальне коріння та не обов'язково відображає його бажання збагатити або «просунути» власне «Я», що підтверджено даними Д. Бонда. Зокрема, він оцінював

різні рівні мотивації серед китайських студентів і виявив, що вони демонструють підвищений рівень соціально орієнтованої мотивації досягнення порівняно з індивідуально орієнтованою.

Крім цього, відомо, що ступень мотивації досягнення в Китаї позитивно пов'язаний з родинними зв'язками та вдячністю батькам з боку дітей, що є важливим соціальним конструктом у багатьох культурах, які знаходяться під впливом конфуціанського і буддистського вчення та філософії. У подібних колективістських культурах люди, які виявляють найсильнішу мотивацію до переважання, серйозніше ставляться до виконання своїх обов'язків перед членами родини, особливо перед батьками.

Результати досліджень К. Дої в Японії виявили тісний зв'язок між мотивацією досягнення та тенденцією до приналежності – ті, хто отримали високі оцінки з мотивації досягнення, мали також високі оцінки з тенденції до приналежності. Ці результати різко контрастують з даними багатьох західних учених, які свідчать про те, що ці два показники, як правило, не пов'язані між собою. Але і китайські, і японські дослідники вказують на те, що мотивація досягнення в цих культурах тісно пов'язана з соціальною орієнтацією людей, з їх прагненням до зв'язку та взаємозалежності їхнього життя із значущим оточенням⁵⁷.

Інтерпретуючи особливості індивідуальної поведінки, західні автори концепції мотивації досягнення (Дж. Аткинсон та Д. Макклелланд) зазначають, що однією з цих особливостей є прагнення до досягнення вищої майстерності. Стандарти можуть задаватися соціальною групою, суспільством або самим індивідом. Але завжди існує сильне бажання їх досягти, амбіції або честолюбство. Хоча іноді можна казати про прагнення перевищити певного реального партнера. Переважання над ним може не принести бажаного задоволення, якщо індивід не досягне вибраного для себе стандарту. Часто до мети прагнуть і досягають її тільки заради самоповаги та поваги з боку оточуючих. Індивід задає собі високі стандарти і ціною власних зусиль долає усі перешкоди на шляху їх досягнення. Прагнення до незалежності часто домінує, оскільки дуже важливо, щоб успіх був досягнутий за

⁵⁷ Matsumoto D. The Handbook of Culture and Psychology. Oxford University Press; 1st edition. 2001. 480 p.

рахунок власних незалежних дій, старань та здібностей. Часто відзначається висока кореляція між мотивацією досягнення та незалежністю.

Мотивація досягнення – стійке багатогранне явище. На її форму та вияви впливають не лише внутрішні (наприклад, особистісні риси), але й зовнішні чинники, такі як сім'я, культура, соціальні інститути, які сприяють формуванню високого рівня потреби у досягненні та впливають на розвиток мотивації досягнення.

М.Р. Вінтерботом виявив зв'язок між високими показниками мотивації досягнення у хлопчиків та тим, що їх матері з ранніх літ заохочували самостійність своїх дітей. Такі ж результати отримали і Х. Хекхаузен та Л. Кемлер – діти, у яких виховували незалежність та свободу вибору, були інтелектуально і соціально більш готовими до школи, ніж їх однолітки з іншим стилем виховання⁵⁸. Але висновки М.Р. Вінтерботома характерні лише для представників низького та середнього класу, де самостійність від дітей вимагається раніше⁵⁹. Також М. Аргайл та П. Робінсон виявили, що рівень вимогливості батьків корелює із силою мотивації досягнення дітей. Тобто можна зробити висновок, що високий рівень мотивації досягнення залежить від гармонійних взаємостосунків в сім'ї, де батьки поважають та підтримують автономність дітей.

Щодо структури сім'ї та порядку народження дітей, Х. Томе, досліджуючи населення США, визначив, що перші діти в сім'ї є більш високомотивованими, а розпад сім'ї чи слабкі зв'язки гальмують формування високого рівня мотивації досягнення.

Також досліджено, що належність до середнього класу є чинником, який сприяє розвитку мотивації уникнення невдачі. А релігія впливає таким чином, що чим більше орієнтована релігійна спільнота на індивідуалізм, тим вищим є рівень мотивації досягнення її представників⁶⁰.

⁵⁸ Heckhausen, J., & Heckhausen, H. (Eds.). (2008). Motivation and action: Introduction and overview. In J. Heckhausen & H. Heckhausen (Eds.), *Motivation and action* (2nd ed., pp. 1–9). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499821.002> Відновлено з: <https://psycnet.apa.org/record/2008-09552-001>

⁵⁹ Winterbottom M. R. The relation of need for achievement to learning experiences in independence and mastery. In: J. W. Atkin son (Hg). *Motives in Fantasy, Action and Society*. N.Y.: Van Nostrand, 1958. 700 p.

⁶⁰ Кудріна Т. С. Психологія мотивації: теорія та експеримент. К., 2006. 215 с.

При дослідженні зв'язку потреби у досягненні, рівня академічних успіхів та типу групи, в якій перебуває дитина, В.І. Шкуркін дійшов висновків, що особи з високою потребою в досягненні більшою мірою задовольняють її і мають вищі академічні бали в однорідній за рівнем здібностей групі⁶¹. Але, беручи до уваги праці Дж. Аткинсона, варто відзначити, що у гетерогенних групах учні із середнім рівнем здібностей дуже сильно мотивовані на досягнення. В гомогенних групах підвищується продуктивність лише в учнів з високим рівнем мотивації та низьким рівнем тривожності. А в учнів з переважаючою тенденцією уникнення невдачі в однорідних групах підвищується тривожність та знижуються академічні успіхи. Тобто важливу роль грає саме тип групи, в якій знаходиться дитина.

Також були одержані результати, в яких виявляється тріада: зв'язок між трьома змінними, такими як особистісна тривожність, суперництво і мотив прагнення до успіху. Старшокласники, які мають низький рівень особистісної тривожності, прагнуть до суперництва, щоб мати високий ранг, статус або престижне становище в суспільстві, намагаються досягти такого положення будь-яким шляхом. Їх мотивація спрямована тільки на досягнення успіхів у будь-яких видах діяльності⁶².

Отже, ґрунтуючись на результатах досліджень мотивації досягнення та тривожності, очевидно є важливість вивчення такого аспекту проблеми, як взаємозв'язок досліджуваних феноменів та наслідки такого зв'язку. Досягальна активність та її параметри, головним серед яких є мотивація досягнення, тісно взаємопов'язана з особистісними властивостями тривожного спектру і за певних психологічних умов може бути фактором невротизації в ситуаціях досягнення.

⁶¹ Стимулирование побуждения к учению: учеб. пособие / Ю. М. Орлов, Н. Д. Творогова, В. И. Шкуркин. М. : Моск. гос. мед. ин-т им. И. М. Сеченова, 1988. 120 с.

⁶² Пустовалова Н.И. Взаимосвязь мотивации достижения, тревожности и стилей реагирования в конфликтной ситуации у старшеклассников. Відновлено з: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2012/Psihologia/9_108412.doc.htm

Висновки до першого розділу

1. Мотивація досягнення у сучасній психології розуміється як динамічне утворення, за допомогою якого реалізується прагнення досягти успіху в певному виді діяльності шляхом цілеспрямованого перетворення суб'єктом оточуючого світу та себе, таке, що включає в себе мотиви досягнення та ситуативні чинники і наслідком якого є досягнення успіху та самовдосконалення.

2. Структура ситуаційних і психологічних характеристик, які у повторюваній ситуації досягнення можуть призводити до виникнення особистісних властивостей тривожного спектру, утворює своєрідний «комплекс досягнення».

3. Ситуація досягнення – це комплекс зовнішніх умов (ситуація, в якій існують стандарти якості оцінки успішного чи неуспішного результату), в яких особистість намагається проявити власні здібності на найвищому рівні, досягти успіху, при цьому актуалізується мотив досягнення успіху або мотив уникнення невдачі і розгортається мотиваційний процес.

4. Існує дві форми мотивації досягнення – індивідуально орієнтована, при реалізації якої людина досягає успіхів заради себе, власної самооцінки, самоствердження, і соціально орієнтована, при реалізації якої головною причиною досягальної активності є відчуття приналежності, прагнення до досягнення, детерміноване надіндивідуальними смислами – ідеєю, сім'єю, референтною групою.

5. Особистісні властивості тривожного спектру актуалізуються внаслідок довготривалого перебування людини в ситуації досягнення за умови наявності гомогенної за рівнем здібностей групи, «комплексу досягнення» та інших психологічних характеристик. Теоретичний аналіз проблеми мотивації досягнення дає підстави вважати, що на актуалізацію тривожних особистісних властивостей можуть впливати: рівень, тип та форма мотивації досягнення, тип та структура особистості, тип сімейного виховання, а також рівень соціалізованості, незадоволені базові потреби, рівень та структура креативності, рівень та адекватність самооцінки, структура мотивації, ціннісні орієнтації.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ТРИВОЖНОГО СПЕКТРУ ТА ДОСЯГАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ШКОЛЯРІВ ТА СТУДЕНТІВ

2.1. Організація та етапи дослідження

Для подання логіки та ходу емпіричного дослідження необхідно коротко охарактеризувати його загальну методику та методи.

Загалом, у відповідності до мети та для розв'язання поставлених завдань емпіричного дослідження було використано такі методи: спостереження, психодіагностичні методики, метод поздовжніх зрізів та методи математичної статистики.

Для дослідження психологічних чинників комплексу досягнення методом поздовжніх зрізів нами були вибрані респонденти. Кількість досліджуваних – 130 осіб. Це студенти, школярі та студенти старших курсів і випускники. Опитування усіх респондентів на цьому етапі проводилося через мережу Інтернет за допомогою електронної форми документів Google+.

Для дослідження використовувався набір методик, що вимірює лише характеристики, які могли змінитися з плином часу, так як особистісні характеристики вже були визначені в попередньому дослідженні. На цьому етапі дослідження ми використовували такий перелік методик:

1. Тест «Мотивація успіху і уникнення невдачі (опитувальник А.О. Реана)».
2. «Інтегративний тест тривожності» (О.П. Бізюк, Л. Й. Васерман, Б. В. Іовлев).
3. Методика експрес-діагностики неврозу К. Хека й Х. Хесса.

Дослідження проводилося у зручних для респондентів умовах з метою мінімізації негативних чинників, які могли викривити чи погіршити результати. Так, для осіб молодшого віку (13–14 років) тестування проводилося у декілька етапів.

Діагностика здійснювалася у школі під час уроків після контрольних або під час тривалої підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Таким чином об'єктивно визначалась наявність ситуації досягнення у респондентів.

У анкеті містилося питання «Чи перебуваєте ви зараз у ситуації досягнення?», і надавалося визначення такої ситуації. Це було зроблено для того, щоб респондент самостійно міг визначити, чи перебуває він у ситуації досягнення, а також, оскільки анкета була універсальною для всіх груп респондентів, щоб уможливити відокремлення тих осіб, які знаходяться у ситуації досягнення від тих, які не знаходяться у ній.

Оскільки досягальну активність людина зазвичай проявляє лише в ситуації досягнення (Д. Макклелланд), таке відокремлення було важливим. У обох групах ліцеїстів ми очікували виявити наявність ситуації досягнення та наявність комплексу досягнення, оскільки необхідні умови для вияву цих феноменів у певної частини осіб були наявні. Зокрема, йдеться про ознаки гомогенності групи за рівнем здібностей.

У школярів також наявна ситуація досягнення, але комплекс досягнення виникає з меншою імовірністю, оскільки група є гетерогенною за рівнем здібностей. Опитування проводилося у груповій формі, в аудиторії для занять. Для групи студентів опитування проводилося протягом тривалого періоду, тому у них ситуація досягнення могла бути наявною в один час та відсутньою – в інший.

Такі випадки мають місце, коли ситуація досягнення перестає бути інтенсивною, але у гомогенній за рівнем здібностей групі (група студентів є саме такою) у особи можуть проявлятися тривожні властивості і згодом у неї може сформуватися комплекс досягнення.

Група випускників також, залежно від кожної конкретної особи, перебувала або не перебувала у ситуації досягнення, що вони відмічали в анкеті, але в даному випадку не було ознак гомогенності групи за рівнем здібностей, оскільки на підприємствах та установах, де працювали респонденти, відбувалася диференціація відповідно професії та спеціальності задля досягнення спільної цілі.

Для дослідження психологічних чинників мотивації досягнення необхідно було визначити їх за допомогою адекватного цьому завданню психодіагностичного

інструментарію. Опитувальники, використовувані у дослідженні, відповідають дослідницьким завданням, вимогам валідності та надійності, пройшли необхідні етапи та процедури адаптації.

1. Тест «Мотивація успіху і уникнення невдачі» (опитувальник А.О. Реана) застосовувався з метою отримання відомостей стосовно специфіки досягальної активності досліджуваних, яка залежить від рівня вираженості двох мотиваційних тенденцій: мотиву досягнення успіху (МДУ) та мотиву уникнення невдач (МУН).

Виявлення мотиваційної тенденції уникнення невдачі було одним з трьох основних критеріїв, за якими ми діагностували у досліджуваних комплекс досягнення як систему характеристик, що виявляються у ситуації досягнення та спричиняють негативний вплив як на параметри досягальної активності, так і на психологічне функціонування особистості загалом.

2. Методика «Інтегративний тест тривожності» (О.П. Бізюк, Л.Й. Васерман, Б. В. Іовлев)⁶³ дозволила діагностувати наявні у респондентів рівні ситуативної та особистісної тривожності в ситуації досягнення та у нейтральній ситуації. Також застосування тесту дозволило отримати дані щодо наявності чи відсутності складових тривожності, які є особистісними властивостями тривожного спектру.

Методика «Інтегративний тест тривожності» є психолого-діагностичним експрес-інструментом для диференційованої оцінки та змістової кваліфікації за 5 субшкалами – «емоційний дискомфорт», «астенічний» і «фобічний» компоненти, «тривожна оцінка перспектив» і «соціальний захист» – тривоги як неспецифічного, складного за генезою афективного регулятора поведінки особистості (ситуативна тривога, за Спілбергером-Ханіним) та тривожності як особистісно-типологічної характеристики (особистісна тривожність, за Спілбергером-Ханіним).

Оскільки до особистісних властивостей тривожного спектру нами було віднесено емоційний дискомфорт, астенічний та фобічний компоненти тривожності, тривожну оцінку перспективи та потребу у соціальному захисті, тест допоміг

⁶³ Бізюк А.П., Васерман Л.И., Иовлев Б.В. Применение интегративного теста тревожности (ИТТ). СПб. : СПбНИПНИ им. В. М. Бехтерева, 2005. 23 с

виявити також рівень розвитку та зміни цих властивостей на підсумковому етапі дослідження.

Багатофункціональність у контексті завдань нашого дослідження та змістовність методики дали змогу розв'язати з її допомогою багато емпіричних завдань: визначити, яка саме (ситуативна чи особистісна) тривожність проявляється більше у ситуації досягнення та у нейтральній ситуації, встановити їх імовірний взаємозв'язок, а також отримати відповідь на питання, які саме структурні одиниці тривожності найбільше впливають на її актуалізацію як особистісної риси.

Виявлення високих рівнів ситуативної та особистісної тривожності, поряд з мотиваційною тенденцією уникнення невдач, є критеріями наявності комплексу досягнення. Нарешті, застосування методики «Інтегративний тест тривожності» дозволило перевірити припущення про диспозиційність комплексу досягнення.

3. *Методика експрес-діагностики неврозу К. Хека й Х. Хесса*⁶⁴.

Основним критерієм діагностування імовірності виникнення неврозу особистості є рівень її емоційної нестійкості. Тому результати методики дали змогу, поряд з іншими критеріями, констатувати наявність комплексу досягнення, оскільки емоційна нестійкість є його компонентом, та підтвердити негативний вплив актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру на особистість.

При перевірці припущення щодо диспозиційності комплексу досягнення з допомогою методики експрес-діагностики неврозу К. Хека й Х. Хесса ми аналізували динаміку емоційної стійкості.

4. *Методика оцінки міри задоволеності потреб А. Маслоу*⁶⁵.

Методика оцінки міри задоволеності потреб А. Маслоу дозволила діагностувати міру задоволеності базових потреб (потреби у безпеці, соціальні потреби, потребу у самоствердженні та потребу у самоактуалізації), які впливають на актуалізацію тривожних властивостей особистості.

⁶⁴ Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: справочник практического психолога. М. : Эксмо, 2005. 992 с.

⁶⁵ Маслоу А.Г. Мотивация и личность. СПб. : Евразия, 1999. 52 с.

При дослідженні впливу ситуації досягнення на особистість, результати методики дозволили оцінити зміни в ієрархії базових потреб та оцінити ступінь задоволеності потреб.

Після первинної обробки даних (підрахунку результатів кожного досліджуваного за кожним із тестів) ми створили матрицю даних у програмі SPSS 17.

Сирі бали в матриці даних, за необхідністю, були перекодовані у стандартизовані. Це виконувалось для полегшення подальшої роботи з даними. Оскільки кожна з наших методик має свою структуру балів і різну їх максимальну значимість, ми привели усі дані до однієї структури оцінювання. У ході перетворення були розраховані середні значення та стандартні відхилення по кожній шкалі.

Мотивація досягнення може виявлятися у різних формах, залежно від багатьох факторів. Так, були виділені мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі. Д. Мацумото, в своїх дослідженнях, виділяє дві форми мотивації: індивідуально та соціально орієнтовану⁶⁶.

До цього висновку він прийшов, досліджуючи мотивацію китайських студентів: в результатах він виявив тісний зв'язок мотивації досягнення та потреби в приналежності.

За результатами доведено, що бажання досягнень у цих студентів спрямовувалося не лише внутрішніми чинниками, але й було спричинене конформністю респондентів. Їх досягнення здійснювались не тільки заради власного успіху та демонстрації здібностей, а й заради оточуючих, референтної групи, батьків.

У цих студентів, представників колективістської культури, виявляється досить сильна прихильність власному колективу, традиціям, суспільній ідеї. У американських та більшості європейських студентів високий рівень мотивації досягнення був пов'язаний з бажанням індивідуального успіху, самореалізацією.

У громадян нашої країни можуть зустрічатися обидві форми мотивації досягнення, але безпосереднє їх дослідження передбачає використання методики,

⁶⁶ Мацумото Д. Психология и культура. СПб. : Питер, 2003. 720 с.

адаптованої для нашої культури. На сьогоднішній день подібних наукових розробок у нашій країні немає.

Вивчення форм мотивації досягнення потребувало створення валідної методики, що ми і прагнули зробити, конструюючи тест на визначення форми мотивації досягнення.

2.2. Порівняльний аналіз особистісних властивостей в ситуації досягнення та нейтральній ситуації

Для підтвердження припущення про те, що *ситуація досягнення чинить вплив на психологічні характеристики людини*, ми порівнювали результати, отримані при дослідженні типу особистості у групі осіб, які на момент дослідження перебували в ситуації досягнення, та у групі осіб, які не перебували в ситуації досягнення, за допомогою методики для визначення соціально-психологічного типу особистості В.М. Мініярова.

Також було досліджено такі характеристики, як базові потреби особистості за допомогою методики оцінки задоволеності потреб А. Маслоу, рівень мотивації досягнення за допомогою тесту «Мотивація успіху і уникнення невдачі» (опитувальник А. О. Реана), рівень емоційної стійкості за допомогою методики експрес-діагностики неврозу К. Хека й Х. Хесса.

Ситуацію досягнення ми розуміємо як комплекс умов, в яких особистість намагається показати найвищий результат, досягти успіху, в даному випадку – при складанні іспитів та/або НМТ.

У такій ситуації у особистості передбачається значне підвищення рівня ситуативної тривожності у випадку, якщо мотив уникнення невдачі переважає над мотивом досягнення успіху в структурі мотивації досягнення. Для аналізу результатів ми використали обрахунок середнього статистичного за усіма шкалами (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Особистісні характеристики у співвідношенні з наявністю/відсутністю ситуації досягнення

Ситуація досягнення	Осіб в досліді, кількість	Вік, роки	Тип особистості, %							Базові потреби, бал			
			Нормальний	Конформний	Домінуючий	Сензитивний	Інфантильний	Тривожний	Інтровертивний	Потреба у безпеці	Соціальна потреба	Потреба у самоствердженні	Потреба у самоактуалізації
Наявна	90	18	67	27	42	71	28	34	64	10,9	10,5	11,8	12,6
Відсутня	40	22	70	23	44	76	25	34	61	8,9	9,6	11,2	13,2

У результаті було встановлено, що серед загальної кількості 90 осіб перебували у ситуації досягнення і 40 особи – ні (табл. 2.1). Ті, хто перебував у ситуації досягнення, у середньому молодші (їх середній вік – 18 років). Цю групу осіб склали школярі випускних класів та студенти перших курсів.

Таким чином, встановили, що ситуація досягнення частіше зустрічається саме під час навчання, яке передбачає складання іспитів після його завершення. Перші іспити в українській освітній системі особа складає у віці 14-15 років, при отриманні базової середньої освіти (8 років, закінчення 9-го класу), а потім при отриманні повної середньої освіти у віці 16-17 років (10 років навчання, закінчення 11-го класу). Тому саме цей віковий проміжок респондентів був відібраний при дослідженні, оскільки з інтенсивною ситуацією досягнення особистість в даному випадку зтикається вперше і така ситуація має найсильніший вплив на людину саме у цьому віці з урахуванням зовнішніх умов.

В подальшому, після вступу до вищого навчального закладу, інтенсивність суб'єктивного бачення ситуації досягнення і її об'єктивного впливу на розвиток особистості, зокрема тривожних властивостей, зменшується, оскільки, з плином років навчання, людина вже адаптується до ситуації та адекватно на неї реагує.

Тому до іншої групи увійшли 40 осіб, у яких ситуація досягнення не виявлена. Їх середній вік – 22 роки. І у тих, хто перебував у ситуації досягнення, і тих, хто перебував у нейтральній ситуації, домінують сензитивний (у 75% осіб) та

нормальний (у 70% осіб) типи особистості, але при цьому осіб сензитивного типу більше.

Прослідковується тенденція до збільшення рівня значущості незадоволених базових потреб зі зростанням рівня самої потреби. Потреби більш високого рівня є менш задоволеними, порівняно з потребами нижчого рівня. Така тенденція вважається нормою для більшості людей. Але розмах середніх балів за різними потребами у осіб, які знаходяться у нейтральній ситуації, більший.

Так, для базових потреб максимально можливе значення за цими шкалами – 14, мінімальне – 1. За нашими результатами встановлено, що для осіб, які не перебувають у ситуації досягнення, характерно задоволені потреби у безпеці та соціальні, і незадоволені потреби у самоствердженні та самоактуалізації. Для осіб, які перебувають в ситуації досягнення, усі потреби стають майже однаково незадоволеними – майже немає різниці між потребами у балах.

І в умовах ситуації досягнення, і в умовах нейтральної ситуації у досліджуваних обох груп однаковий рівень мотивації досягнення. Такі результати свідчать, що різниця між особами, які перебувають у ситуації досягнення, і особами, які перебувають у нейтральній ситуації, за усіма іншими показниками залежить не від рівня мотивації, як можна було б прогнозувати, а від наявності ситуації досягнення.

Отже, саме характер ситуації є чинником, що змушує діяти людину відповідним чином, впливаючи на підвищення тривоги та слугуючи основою для розвитку тривожних рис (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Мотивація досягнення та емоційна стійкість у ситуації досягнення/
нейтральній ситуації**

Ситуація досягнення	Кількість осіб	Мотивація досягнення	Соціально орієнтована мотивація досягнення	Індивідуально орієнтована мотивація досягнення	Емоційна нестійкість
Наявна	90	13,3	12,7	11,0	19,1
Відсутня	40	13,4	10,3	12,2	18,7

Показник 13 балів – це високий рівень мотивації, переважання тенденції досягнення успіху. За аналізом рівня мотивації залежно від типу ситуації нами встановлено, що більшість осіб обирають досягати успіху, а не уникати невдачі. Друга тенденція також може привести до успіху, але є більш руйнівною для особистості.

Цікавим є співвідношення орієнтації мотивації досягнення між собою. Для тих, хто перебуває в ситуації досягнення, більш притаманною є соціальна орієнтація – досягнення заради релевантного оточення, тоді як для осіб у нейтральній ситуації характерна індивідуальна орієнтація, тобто вони досягають заради себе, для свого успіху, розвитку, власного Я.

Показники емоційної нестійкості є дещо вищими за наявності ситуації досягнення, що може відображати емоційну динаміку, характерну саме для осіб, які перебувають у ситуації досягнення. Ставлення особи до діяльності, якою вона займається, як до досягальної, очевидно активізує емоційні механізми, які за певних умов можуть як мобілізувати на досягнення та закріпити відповідні стани і властивості, так і призвести до стабільних емоційних розладів.

Рівні прояву компонентів тривожності було досліджено за допомогою методики «Інтегративний тест тривожності» (О.П. Бізюк, Л.Й. Васерман, Б.В. Іовлев) (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Складові тривожності в ситуації досягнення та в нейтральній ситуації

Ситуація досягнення	Осіб в досліді, кількість	Тривожність, бал											
		Емоційний дискомфорт СТ	Астенічний компонент СТ	Фобічний компонент СТ	Оцінка перспективи СТ	Соціальний захист СТ	Ситуативна тривожність	Емоційний дискомфорт ОТ	Астенічний компонент ОТ	Фобічний компонент ОТ	Оцінка перспективи ОТ	Соціальний захист ОТ	Особистісна тривожність
Наявна	90	5,0	5,8	4,8	6,8	4,5	5,6	7,0	6,2	5,1	7,3	4,3	7,0
Відсутня	40	4,6	5,6	4,6	6,1	4,7	5,0	6,5	6,5	5,2	6,7	4,7	6,6

Провівши аналіз середніх значень основних параметрів, що досліджуються в ситуації досягнення і за її відсутності, для встановлення достовірності відмінностей між показниками осіб, для яких досліджувана ситуація була ситуацією досягнення, та осіб, для яких ця ситуація була нейтральною, ми провели додаткові розрахунки. Ми з'ясували, чи є значущою різниця середніх значень для аналізу, і чи буде така різниця зберігатися й на іншій вибірці у подібних умовах дослідження. Для цього ми порівняли отримані дані за допомогою t-критерія Ст'юдента. До аналізу були залучені 27 змінних. Критерієм визначення груп була змінна «ситуація досягнення» – наявна або відсутня. Значущість різниці між групами визначається за допомогою критерію рівності дисперсій Лівеня (F) – якщо його значущість менше 0,05, то дві групи значущо різняться за своїми значеннями (табл. 2.4).

**Порівняння значень груп залежно від наявності ситуації
досягнення**

Змінна	Ситуація досягнення		F
	Відсутня	Наявна	
Астенічний компонент ситуативної тривожності	5,8	5,6	5,74*
Ситуативна тривожність	5	5,6	3,751*
Емоційний дискомфорт особистісної тривожності	5,6	7	4,62*
Астенічний компонент особистісної тривожності	6,5	6,2	4,294*

Як бачимо у табл. 2.3 та табл. 2.4, *рівень ситуативної тривожності у тих, хто перебуває в ситуації досягнення, вищий, ніж у осіб, які не перебувають у ситуації досягнення* (5,6 та 5,0 балів відповідно, при максимально можливих 9 балах; критерій значущості – $F = 3,751$, при $p < 0,05$). На такий рівень тривожності впливають високі показники компонентів: оцінки перспективи та астенічного компоненту. Це свідчить, що в момент заповнення тестів респонденти, в своїй більшості, відчували втому, розлади сну, млявість і пасивність, швидко стомлюваність та проектували страхи на перспективу на тлі підвищеної емоційної чутливості. Також важливо зазначити різницю між групами. Значний розрив середніх балів по групі спостерігається за параметрами емоційного дискомфорту (5,0 для наявної ситуації досягнення та 4,6 для її відсутності) та оцінка перспективи (6,8 та 6,1 відповідно). Можна сказати, що ситуація досягнення спричиняє не лише втому: довготривале перебування в такій ситуації може призвести до негативних соматичних наслідків.

Особистісна тривожність групи осіб, що мали на меті досягнення успіху також вище. Серед компонентів особистісної тривожності значення мали астенічний компонент та емоційний дискомфорт. Рівень емоційного дискомфорту значно вищий у осіб, для яких досліджувана ситуація була ситуацією досягнення, ніж у осіб, для яких ця ситуація була нейтральною ($F = 4,62$, $p < 0,05$), а рівень астенічного компоненту, навпаки, вищий у осіб, які перебували в нейтральній ситуації ($F = 4,294$, $p < 0,05$). Ці показники, крім того, є вищими, ніж інші компоненти.

Це може пояснюватися як тим, що людина, якій властивий високий рівень особистісної тривожності, набагато частіше навмисно опиняється в ситуації досягнення і проявляє в ній досягальну активність для того щоб «розрядити» свою тривожність через досягнення успіху, так і тим, що уже в самій ситуації досягнення у людини підвищується як рівень ситуативної тривожності (тривоги) так і рівень особистісної тривожності, яка закріплюється на рівні стійких властивостей. Крім того, в останньому випадку, до підвищення рівня тривожності призводять емоційні реакції, відчуття дискомфорту та зниження резистентних можливостей організму людини, що проявляється у втоми і зниженні продуктивності.

Варто зазначити, що рівень параметру соціального захисту в ситуації досягнення в обох видах тривожності нижчий, що свідчить про те, що соціальне середовище в ситуації досягнення не спричиняє підвищення тривоги. Людина націлена на результат, і поведінка оточуючих не є для неї стресогенним чинником.

Таким чином, за результатами порівняльного аналізу змінних компонентів, встановлено, *що ситуація досягнення дійсно є каталізатором не лише ситуативних змін, таких як рівень ситуативної тривожності загалом та її астеничний компонент зокрема, але й впливає на особистісний рівень. Так, для людей, які перебувають у ситуації досягнення, характерні: вищий рівень емоційного дискомфорту як складника особистісної тривожності, невелика різниця між показниками актуальності базових потреб (усі потреби стають однаково актуальними), переважання соціально орієнтованої мотивації досягнення, зниження емоційної стійкості (підвищення імовірності виникнення неврозу). А ось астеничні прояви у структурі особистості зменшуються. Перебуваючи часто або протягом тривалого часу в ситуації досягнення, людина звикає до втоми, млявості, пасивності і тому вже не вважає їх значущими – підвищується поріг чутливості до них.*

Беручи до уваги усе вищесказане та зважаючи на інтерпретацію отриманих даних відповідно до застосованих методик і теорій, на основі яких вони побудовані, можемо зробити висновок, що типова психологічна структура особистості, яка перебуває в ситуації досягнення має наступні ознаки. Особа відчуває емоційне

напруження, вона незадоволена даною ситуацією, але частіше і життям взагалі. Ці ознаки проявляються як на ситуативному, так і особистісному рівні. Тривожність переходить на фізіологічний рівень і проявляється у вигляді порушень сну і у швидкій втомлюваності. Відмічається порушення ієрархії потреб, базові потреби стають такими ж незадоволеними, як і вищі, тобто ситуація досягнення сильно спливає на глибокі рівні особистості. Також виникає емоційна збудливість, яка поєднується з негативними переживаннями, незадоволеністю, що може переходити у фіксацію на власному здоров'ї, що спрацьовує як захисний механізм у ситуації фрустрації. В діяльності досягнення людина прагне досягти високих результатів заради похвали оточуючих, поваги. Також самі результати діяльності залежать від стосунків у колективі, від позитивного ставлення керівника до індивіда (за результатами аналізу анкет). Це також посилює ситуативну тривожність і тим самим впливає на особистісну тривожність.

Для виявлення психологічної структури комплексу досягнення необхідно було провести кореляційний аналіз, який мав наявність чи відсутність зв'язків між усіма шкалами. Кореляційний аналіз виконувався методом рангової кореляції Пірсона.

За результатами аналізу, для 27 основних змінних встановлено взаємозв'язок загалом слабкої та середньої сили, декілька шкал виявили виразну кореляцію між собою.

Так, основні кореляції спостерігалися між наступними шкалами: Шкала «мотивація досягнення», що має два полюси, один з яких (низькі значення за шкалою) позначає переважання тенденції уникнення невдачі, а інший (високі значення) – переважання тенденції досягнення успіху, має зв'язки зі всіма аналізованими змінними.

Найсильніший зв'язок у мотивації досягнення – зі шкалою «інфантильний тип особистості» ($r = -0,450^{**}$) Отриманий результат свідчить, що чим вищий показник за шкалою «інфантильний тип особистості», тим нижче, з великою долею імовірності, буде у нього значення за шкалою «мотивація досягнення». Тобто люди інфантильного типу особистості зазвичай характеризуються тенденцією уникнення невдачі при досягненні успіху у більшості видів діяльності. Шкала «мотивація

досягнення» також має зв'язок із наступними шкалами: нормальний тип особистості ($r = 0,364^{**}$), тривожний тип особистості ($r = -0,248^{**}$), фобічний компонент ситуативної тривожності ($r = -0,305^{**}$), соціальний захист у складі особистісної тривожності ($r = -0,328^{**}$), емоційна нестійкість ($r = -0,283^{**}$).

Таким чином, можемо зробити висновок, що люди, для яких характерна тенденція досягнення успіху, у більшості належать до нормального типу особистості, мають низький рівень емоційної нестійкості, низький рівень фобічного компоненту ситуативної тривожності та соціального захисту як складника особистісної тривожності. Також простежується чітка тенденція зв'язку *особистісних властивостей тривожного спектру з тенденцією уникнення невдачі*.

Шкала «емоційна нестійкість» має тісний зв'язок з такими шкалами: особистісна тривожність ($r = 0,658^{**}$), емоційний дискомфорт у складі особистісної тривожності ($r = 0,502^{**}$), оцінка перспективи у складі особистісної тривожності ($r = 0,502^{**}$), астеничний ($r = 0,484^{**}$) та фобічний ($r = 0,468^{**}$) компоненти особистісної тривожності, загальна ситуативна тривожність ($r = 0,414^{**}$), астеничний ($r = 0,424^{**}$) та фобічний ($r = 0,461^{**}$) компоненти ситуативної тривожності, оцінка перспективи в складі ситуативної тривожності ($r = 0,457^{**}$), емоційний дискомфорт у складі ситуативної тривожності ($r = 0,501^{**}$), інфантильний ($r = 0,359^{**}$) та тривожний ($r = 0,328^{**}$) типи особистості, нормальний ($r = -0,231^{**}$) та домінуючий ($r = -0,144^*$) типи особистості, потреба у безпеці ($r = 0,159^*$).

Такі зв'язки вказують на те, що емоційна нестійкість у людини зростає, якщо вона належить до інфантильного чи тривожного типів особистості, і у неї підвищена ситуативна та особистісна тривожність за рахунок таких компонентів тривожності, як фобічний, астеничний, оцінка перспективи та емоційний дискомфорт.

Більш докладно особистість можна охарактеризувати як таку, що має виражену емоційну збудливість, у результаті чого у неї часто з'являються негативні переживання (тривожність, напруженість, неспокій, дратівливість, розгубленість). Безініціативність, яка формує переживання, пов'язана з незадоволеністю бажань.

Виявлена конфігурація особистісних тенденцій свідчить про те, що така особа несамостійна, виявляє низьку здатність до прийняття рішень, діє лише за вказівкою,

стримана в діях і словах, або ж підозріла і обережна у взаєминах з людьми, нетерпляча, хоч і добросовісна.

Якщо така особа відчуває тривогу, то вона відбивається у відчутті незрозумілої загрози, невпевненості в собі, власної непотрібності і виражається через втому, розлади сну, млявість і пасивність. Також може спостерігатися зниження емоційного фону, незадоволеність життєвою ситуацією, емоційна напруженість.

Але якщо людина має нормальний (характеризується адекватними реакціями на зовнішні виклики, є найбільш гармонійним типом особистості) чи домінуючий (характеризується самовпевненістю, зарозумілістю, егоїстичністю, байдужістю до інтересів колективу) тип особистості, то імовірність виникнення невротичних розладів низька.

Орієнтація мотивації досягнення має зв'язок з фобічним компонентом особистісної тривожності. Для соціально орієнтованої мотивації досягнення отримано зворотній зв'язок з цим параметром ($r = -0,173^*$), а для індивідуально орієнтованої, навпаки, прямий ($r = 0,16^*$). Також існує зворотна кореляція між цими двома тенденціями, оскільки вони протилежні ($r = -0,861^{**}$). Тобто, можемо стверджувати, що в ситуації досягнення форма мотивації досягнення залежить від фобічних реакцій людини на навколишню ситуацію. Для осіб з переважаючою соціально орієнтованою формою мотивації досягнення властива емоційна стійкість, вони менше хвилюються і майже не відчувають страху, коли проявляють досягальну активність. Така форма більш сприятлива для людини і мінімізує вплив негативних чинників у ситуації досягнення.

Значущість, тобто незадоволеність, базових потреб має слабкий зв'язок з різними компонентами тривожності, до яких належать тривожні властивості особистості (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Кореляція базових потреб з іншими змінними

Змінні	Домінуючий тип	Соціальний захист СТ	Ситуативна тривожність	Емоційний дискомфорт ОТ
Потреба у безпеці	-0,066	0,147*	0,175**	-0,029
Соціальна потреба	-0,005	0,065	0,156*	-0,138*
Потреба у самоствердженні	0,145*	-0,018	0,175**	-0,063
Потреба у самоактуалізації	0,079	0,002	0,182**	-0,089

Примітка. У цій та інших таблицях жирним шрифтом позначено значимі кореляції

Ці результати (табл. 2.5) вказують на те, що чим більш незадоволені базові потреби, тим більш тривожною є людина: більшість властивостей тривожного спектру має зв'язок з потребою у безпеці, і навпаки.

Цікавим є те, що ситуативна тривожність має зв'язок з усіма потребами. Тобто в ситуації, коли особа відчуває тривогу, вона втрачає здатність повноцінно задовольнити свої потреби. Спостерігається кореляція середньої сили потреб між собою, при цьому сила зв'язку зростає зі зростанням рівня потреби.

Тобто, отриманими результатами підтверджується ідея, що якщо у людини незадоволені потреби нижчих рівнів, то потреби вищих рівнів вона не може задовольнити, поки не будуть задоволені базові потреби.

Втім, цю тенденцію перериває зв'язок соціальної потреби з іншими, який є дещо слабшим. Це, ймовірно, пов'язано з тим, що респонденти здебільшого належать до підліткової та юнацької вікових категорій, для яких потреба соціальних контактів виступає більш важливою, ніж потреба безпеки.

Найсильніший зв'язок виявлено між компонентами особистісної та ситуативної тривожності, а також між цими компонентами і загальним рівнем тривожності людини (табл. 2.6)

Кореляція компонентів тривожності між собою

Змінні	Емоційний дискомфорт СТ	Астенічний компонент СТ	Оцінка перспективи СТ	Соціальний захист СТ	Емоційний дискомфорт ОТ	Астенічний компонент ОТ	Фобічний компонент ОТ	Оцінка перспективи ОТ	Соціальний захист ОТ
Астенічний компонент СТ	0,555**	1	0,492**	0,295**	0,508**	0,705**	0,395**	0,369**	0,325**
Фобічний компонент СТ	0,606**	0,417**	0,469**	0,392**	0,292**	0,245**	0,601**	0,237**	0,325**
Ситуативна тривожність	0,518**	0,493**	0,457**	0,411**	0,287**	0,323**	0,236**	0,260**	0,254**
Емоційний дискомфорт ОТ	0,554**	0,508**	0,526**	0,195**	1	0,555**	0,482**	0,698**	0,328**
Фобічний компонент ОТ	0,490**	0,395**	0,341**	0,236**	0,482**	0,341**	1	0,445**	0,431**
Особистісна тривожність	0,485**	0,567**	0,519**	0,280**	0,794**	0,674**	0,608**	0,749**	0,525**

Такі результати (табл. 2.6) вказують на те, що у досліджуваних осіб на високий рівень особистісної тривожності найбільший вплив чинять такі її компоненти: емоційний дискомфорт, тривожна оцінка перспективи та соціальний захист. Тобто такі особи мають знижений емоційний фон та незадоволені власною життєвою ситуацією, схильні відчувати страх щодо майбутнього і сприймають соціальне середовище як причину тривоги. В ситуації досягнення сприяють підвищенню рівня ситуативної тривожності такі фактори, як емоційна напруженість, втома.

Отримані результати свідчать про те, що особистість, яка належить до тривожного типу особистості в ситуації, що викликає тривогу, схильна відчувати невпевненість у собі, безпорадність, виявляє тенденцію уникати соціальних контактів, боятися їх.

Аналіз коефіцієнтів кореляції є основним видом аналізу, який вказує на зв'язок між параметрами, які досліджуються при виконанні факторного аналізу і є його основою.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що *високі показники мотивації досягнення є більш сприятливими для розвитку особистості і додання стресових ситуацій*. Насамперед це стосується переважання тенденції досягнення успіху у структурі мотивації досягнення. Якщо ж переважає тенденція уникнення невдачі, то можливим є розвиток властивостей тривожного спектру, аж до виникнення психічних розладів тривожного спектру. Основними властивостями, пов'язаними з високою тривожністю особистості, є тривожна оцінка перспективи та фобічний компонент тривожності. Імовірність виникнення психічних розладів підвищує наявність таких особистісних параметрів, як: емоційний дискомфорт, тривожна оцінка перспективи та високий рівень особистісної тривожності, незадоволені базові потреби у безпеці, тенденція уникнення невдачі, а також інфантильний та тривожний типи особистості.

Для більш докладного розуміння отриманих даних ми скористалися методом факторного аналізу. Факторний аналіз виконано з використанням методу головних компонент, обертання виконувалось методом Варімакс – це ортогональне обертання, що дає найбільш просту факторну структуру. Факторний аналіз дозволив підтвердити, систематизувати й узагальнити результати спостереження, а також визначити фактори, за якими розподіляються обрані шкали. Отримані фактори вказують на те, які саме особистісні характеристики входять до комплексу досягнення.

Коефіцієнт міри вибіркової адекватності Кайзера-Майєра-Олкіна порівнює значення коефіцієнтів кореляції, що виявляються, зі значеннями окремих коефіцієнтів кореляції (табл. 2.7).

Перевірка якості факторного аналізу

Параметр	Значення
Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО)	0,702
Приблизне значення χ^2 -квадрату	1021,9**

Міра вибіркової адекватності Кайзера-Мейєра-Олкіна (КМО) має значення 0,702, це більше, ніж 0,6 (задовільна адекватність), а критерій сферичності Бартлетта – критерій багатомірної нормальності для розподілу змінних – показує приблизне значення χ^2 -квадрату 1021,9 із високою значимістю – це статистика, що перевіряє гіпотезу про те, що змінні в генеральній сукупності не корелюють між собою і означають, що ми маємо право проводити факторний аналіз на даній вибірці.

Прийняття рішення про число факторів відбувається з наступними схемами. Перший спосіб виконується за допомогою шкали «Початкові власні значення – Разом» – власні значення сортуються в порядку спадання, відбирається кількість факторів, відповідно до того, скільки маємо власних значень, що перевищують одиницю. У нашому випадку це 6 факторів. Ці власні значення представляють значення дисперсії, обумовленої дією цього фактору. Другий спосіб виділення кількості факторів базується на критерії «кам'янистого осипу». Графічне зображення критерію «кам'янистого осипу» являє собою графік залежності власних значень факторів від їх номерів в порядку виділення (рис. 2.1).

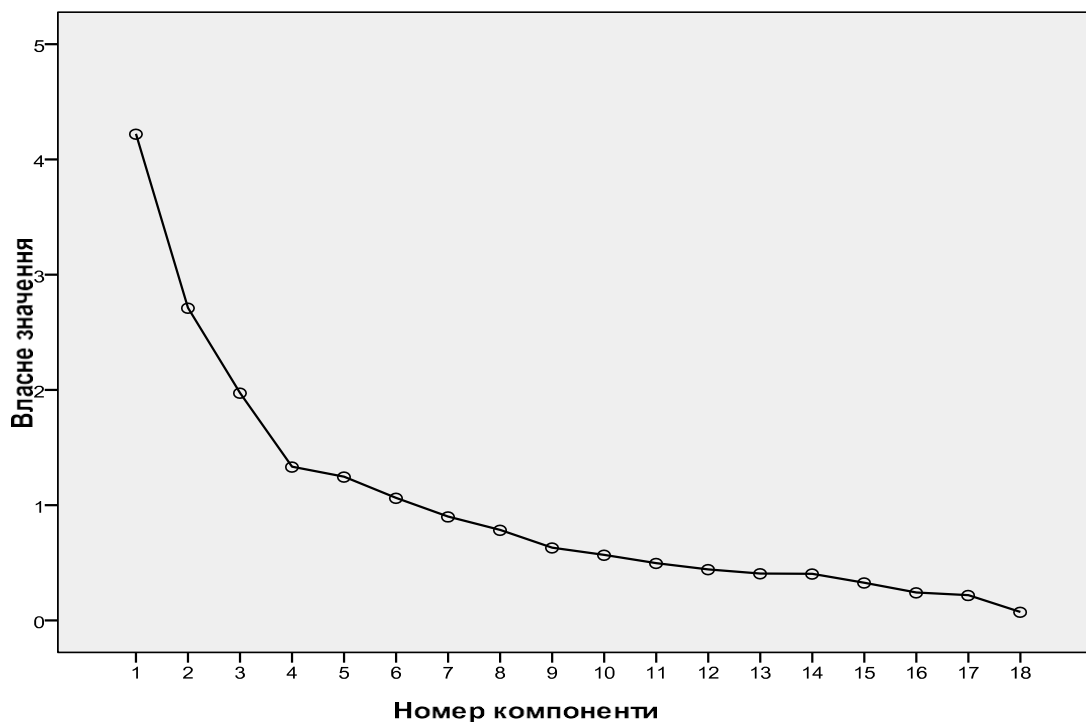

Рис. 2.1. Власні значення усіх факторів факторного аналізу

При першій факторизації нам було запропоновано виділити 6 факторів, у сумі вони пояснювали 69% усієї вибірки, всі їх власні значення перевищували одиницю, що зазначено в таблиці, яка була отримана в ході факторизації після обертання. Вона має початкові значення (перша загальна колонка – «Початкові власні значення»), після факторизації («Суми квадратів навантажень вилучення») та після обертання методом Варімакс («Суми квадратів навантажень обертання»). Дані свідчать про те, що спочатку шість факторів мали власні значення більше одиниці, вони розташовані в порядку спадання від 4,22 до 1,06, і разом вони пояснювали 69,64% дисперсії. Всі отримані дані задовольняють правилам, за якими має виділятися кількість факторів.

Але ми примусово відзначили визначення трьох факторів, оскільки у сумі ці 3 фактори пояснюють 50% вибірки. Пояснення 50% вибірки і більше відповідає достатньому значенню надійності результатів аналізу. Виділення більшої кількості факторів порушує смислову структуру змінних, що входять до факторів, та унеможливує подальшу інтерпретацію результатів факторного аналізу.

Власне значення фактору №1 після обертання знизилось з 4,22 до 3,60, він пояснює 20,04% дисперсії; власне значення фактору №2 змінилось з 2,7 до 3,26, він пояснює 18,1% дисперсії. Фактор №3 після обертання має власне значення 2,04 і

пояснює 11,31% сукупної дисперсії змінних. Це дає нам змогу стверджувати, що обертання підвищило отримані нами результати факторизації та тим самим полегшило інтерпретацію отриманих факторів. Кумулятивний відсоток дисперсії виокремлених факторів досяг задовільного рівня, тому ми можемо використовувати отримані дані для аналізу.

Ті ж результати подано на рис. 2.1: 6 факторів мають власні значення, більше одиниці кожен, що дає нам право включити їх до аналізу. Це графік залежності власних значень факторів від номерів в порядку їх виокремлення. Аналізуючи графік, бачимо, що він має чіткий розрив між крутою частиною, де відображено дані щодо факторів з великими власними значеннями, і плавною хвостовою частиною кривої, у якій спад власних значень факторів зліва направо максимально уповільнюється. Цей плавний спад власних значень факторів називається осипом (scree, звідки і сама назва графіку англійською – screeplot). Точка, з якої починається осип, вказує на дійсну кількість факторів, отриманих методом, оснований на власних значеннях. Але нам потрібні лише 3 фактори, власне їх ми й інтерпретуємо.

Так, фактор №1 має власне значення 4,2, фактор №2 – 2,7, а фактор №3 – 1,9, це досить високі показники, які ми можемо використати у подальшій інтерпретації. За графіком на рис. 3.1 нами встановлено, що осип починається не з сьомого фактору, як показують інші методи виокремлення факторів, а з четвертого, де ми маємо найбільший розрив між двома частинами кривої – різкою і плавною.

У ході факторизації, було визначено, скільки відсотків кожної змінної вичерпують виділені три фактори (табл. 2.8)

Частка кожної змінної у факторизації

Назва змінної	Вилучені відсотки навантажень змінних на фактори
Нормальний	57,4
Конформний	38,5
Домінуючий	21,7
Сензитивний	54,0
Інфантильний	62,3
Тривожний	28,4
Інтровертивний	49,2
Мотивація досягнення	34,5
Ситуативна тривожність	36,7
Особистісна тривожність	66,9
Емоційна нестійкість	63,6
Соціально орієнтована мотивація досягнення	85,3
Індивідуально орієнтована мотивація досягнення	87,3

Отримані дані свідчать про те, що вилучені нами фактори найбільше навантаження чинять на змінні: «емоційна нестійкість», «мотивація досягнення», «особистісна тривожність», «ситуативна тривожність», «індивідуально орієнтована мотивація досягнення» та «соціально орієнтована мотивація досягнення».

Інші змінні пояснюються виділеними факторами меншою мірою. За допомогою методу головних компонент і після обертання методом Варімакс з нормалізацією Кайзера було визначено навантаження трьох факторів (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Навантаження змінних на фактори

Назва змінної	Коефіцієнт залучення змінних у факторах		
	1й фактор	2й фактор	3й фактор
Нормальний	0,753	-0,083	-0,01
Конформний	-0,61	0,069	0,088
Домінуючий	0,221	-0,121	0,392
Сензитивний	0,723	0,05	-0,125
Інфантильний	-0,718	0,247	-0,217
Тривожний	-0,479	0,232	0,031
Інтровертивний	0,598	0,3	-0,211
Мотивація досягнення	0,499	-0,256	0,175
Ситуативна тривожність	-0,279	0,534	0,062
Особистісна тривожність	-0,259	0,773	-0,07
Емоційна нестійкість	-0,297	0,739	-0,04
Соціально орієнтована мотивація досягнення	0,13	-0,059	-0,913
Індивідуально орієнтована мотивація досягнення	-0,134	0,053	0,923

Після процесу факторизації та обертання було виокремлено три фактори. До кожного фактору за силою навантаження належать певні змінні.

До *першого фактору* увійшли такі змінні: нормальний тип особистості, сензитивний та інтровертивний типи особистості, мотивація досягнення, соціально орієнтована мотивація досягнення.

До *другого фактору* увійшли: інфантильний та тривожний тип особистості, ситуативна та особистісна тривожність, емоційна нестійкість.

До *третього фактору* увійшли: конформний та домінуючий типи особистості, мотивація досягнення, індивідуально орієнтована мотивація досягнення.

Слід зазначити, що від'ємні показники вказують на те, що до фактору належить змінна з низькими оцінками по ній. Так, наприклад, до першого фактору відносяться змінні ситуативної та особистісної тривожності, але як змінні з низькими оцінками, так само як і до другого фактору – мотивація досягнення, але йдеться про тенденцію уникнення невдачі.

За даними факторного аналізу існують групи змінних, що мають взаємозв'язки і собою утворюють структуру. Таких структур ми виділили три. Другий фактор є для нас найважливішим, оскільки саме він співвідноситься зі структурою комплексу досягнення, що проявляється в ситуації досягнення і пов'язаний з імовірністю виникнення негативних особистісних тенденцій. Отже, структуру комплексу досягнення утворюють: високі показники особистісної та ситуативної тривожності, низька емоційна стійкість, мотивація уникнення невдачі, інфантильний або тривожний типи особистості. Також до структури цього комплексу можна віднести індивідуально орієнтовану мотивацію досягнення, оскільки тут вона має вищі значення, ніж протилежна їй – соціально орієнтована мотивація досягнення.

Але існує структура психологічних компонентів, в якій тривожні властивості не актуалізуються, хоча її утворює, поряд з іншими компонентами, висока ситуативна тривожність. Відмінність пов'язана з тим, яка з тенденцій мотивації досягнення входить до цієї структури. Структура другого типу містить мотиваційну тенденцію досягнення успіху. Також до цієї структури входять домінуючий або конформний типи особистості, високий рівень індивідуально орієнтованої мотивації досягнення.

Якщо мотивація досягнення успіху є високою за рівнем та соціальною за типом орієнтації, тривожність в ситуації досягнення і ймовірність виникнення неврозу є невисокими. В утриманні такої структури також беруть участь особистісні властивості, які утворюють нормальний, сензитивний або інтровертивний типи особистості (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Схема процесу актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення

Потрапляючи в ситуацію досягнення, особа, залежно від певних психологічних чинників, має кілька варіантів особистісного реагування.

1. Так, якщо у людини соціальна орієнтація мотивації досягнення, тобто її досягальна активність здійснюється заради оточуючих (команди, друзів, батьків, держави, родини), то зазвичай вона керується тенденцією досягнення успіху. Часто у людини, яка прагне досягнення заради соціуму, немає можливості використати іншу тенденцію, оскільки у неї сформована відповідальність не лише за себе, а й за певну групу, заради якої вона прагне досягнення. Стратегія уникнення невдачі в такому випадку є неприйнятною, оскільки з нею конкурують глибші та більш значущі особистісні механізми. При цьому тривожні риси у особистості не актуалізуються. Людина з такими мотиваційно-особистісними патернами найчастіше належить до сенситивного або інтровертивного типів особистості.

Охарактеризуємо докладніше психологічну структуру такої особистості. Людина прагне до успіху заради релевантних оточуючих, наприклад, заради членів сім'ї. Кінцевою метою може бути не особиста кар'єра, а завдання більш колективістичного або взаємозалежного характеру. Людина проявляє екстраверсивний стиль реагування, конформність (залежність від оточуючих).

У основі активності людини лежить надія на успіх і потреба в досягненні успіху. Такі люди зазвичай впевнені в собі, в своїх силах, відповідальні, ініціативні й активні. Їх відрізняє наполегливість у досягненні мети, цілеспрямованість. Тип особистості містить такі індивідуальні риси: кмітливність, схильність до ризику, тривожність і невисокі рівні збудження, домінування, соціальної сміливості. В ситуації досягнення такі люди не відчувають тривоги і у них не виникає комплекс досягнення.

2. Якщо у людини переважає індивідуальна орієнтація мотивації досягнення, а у мотиваційній структурі – мотиваційна тенденція досягнення успіху, то в ситуації досягнення у неї підвищується ситуативна тривожність. Це не призводить до виникнення невроту чи тривожних рис особистості. Така людина належить до домінуючого або конформного типу особистості. Це звичайна нормальна реакція на фруструючу ситуацію.

Більш докладно структуру особистісних рис такої людини можна охарактеризувати наступним чином. Така особа є дуже активною у досягненні цілей, дещо агресивна, егоїстична, перебільшує свої можливості, може виявляти байдужість до інтересів колективу, зосередженість на власному захисті.

Досягальна активність здійснюється нею заради неї самої, власних цінностей і принципів. Первинна думка щодо результатів діяльності віддається особистості. Такій особі притаманна самостійність і творчість; вона часто має власний план життя, якому обов'язково слідує, нетерпима до критики і втручання у власні справи. У ситуації досягнення вона діє адекватно викликам середовища, реагує підвищенням ситуативної тривожності в ситуаціях стресу чи невизначеності, відчуває хвилювання, невпевненість. Але в остаточному результаті вправляється з труднощами і досягає мети.

3. У тій самій ситуації досягнення, якщо у людини переважає індивідуальна орієнтація мотивації досягнення, але вона керується тенденцією уникнення невдачі, у неї може підвищуватися рівень ситуативної та особистісної тривожності, а також підвищується рівень емоційної нестійкості. Крім того, у такої людини з високою вірогідністю, можна діагностувати тривожний або інфантильний типи особистості.

Саме у цій структурі проявляється комплекс досягнення і актуалізуються особистісні властивості тривожного спектру. Людина з вище перерахованими характеристиками також орієнтована на пряму винагороду і задоволення безвідносно роботи і співробітників, агресивна у досягненні статусу, схильна до суперництва. За типом особистості їй притаманні такі риси: несамостійність, байдужість й холодність, стриманість в діях і словах, старанність лише за умови контролю, пасивність, неорганізованість.

Тривожність, яка виникає в ситуації досягнення пов'язана із загальним зниженим емоційним фоном, дратівливістю, виражається у відчутті незадоволеності власним життям, своїми досягненнями, перебільшенням власних сил, або навпаки приниженням, що свідчить про неадекватність самооцінки. Це пов'язано з незадоволеністю бажань, що призводить до іпохондричної фіксації на соматичних відчуттях і особистісних недоліках, з труднощами в спілкуванні, соціальною боязкістю і залежністю. У діяльності досягнення такі люди намагаються обирати занадто легкі цілі, щоб одразу отримати успіх, яким не можуть задовольнитися, або ж, навпаки, занадто складні завдання, тоді, у разі неуспіху, його пояснюють зовнішніми обставинами (зовнішній локус контролю).

2.3. Емпіричне визначення чинників актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру

Як було показано у попередніх підрозділах, в ситуації досягнення у людини підвищуються особистісні властивості тривожного спектру, такі як особистісна тривожність та її складові, емоційна нестійкість, і формується комплекс досягнення – власне, комплекс таких характеристик. Визначивши складові комплексу досягнення (високі показники мотивації уникнення невдачі, ситуативної та особистісної тривожності, емоційної нестійкості), ми виокремили із загальної вибірки саме тих людей, яким властиві ці характеристики (40 осіб), та визначили інші їх особистісні характеристики для повноцінного опису особистості, яка має комплекс досягнення.

У дослідженні було застосовано логістичний регресійний аналіз, який призначений для передбачення значення залежної змінної і визначення, які саме незалежні змінні впливають на залежну змінну. Залежна змінна виступає як категоріальна дихотомічна змінна, що ділить вибірку на дві групи. Для нас такою змінною, яка водночас ділить вибірку на дві групи, є перебування/неперебування особи у ситуації досягнення. Визначивши, які саме незалежні змінні впливають на імовірну приналежність до однієї чи іншої групи, ми зможемо ґрунтовніше говорити про чинники актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення.

Перевірка гіпотези про нульове значення всіх коефіцієнтів виявляє статистичну значимість коефіцієнта Хі-квадрат менше 0,05. Отже, нульову гіпотезу відкинуто, і значення всіх коефіцієнтів відрізняються від нуля.

Показники критерію R-квадрат Нейджелкерка (перевірка якості регресійної моделі) – 0,627, що більше, ніж 0,5, отже якість нашої моделі висока.

Розрахунок імовірності настання події «перебуває в ситуації досягнення» відбувається шляхом визначення основних незалежних змінних, які впливають на залежну змінну і, таким чином, якщо у респондента наявні усі визначені незалежні змінні, то прогнозується, що він перебуває у ситуації досягнення (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Фактичні та прогнозовані значення залежної змінної

Номер випадку	Ситуація досягнення відсутня		Ситуація досягнення наявна		Всього
	Фактичні	Прогнозовані	Фактичні	Прогнозовані	
1	11	11,114	5	4,886	16
2	3	3,775	13	12,225	16
3	2	1,601	14	14,399	16
4	1	0,432	15	15,568	16
5	0	0,067	16	15,933	16
6	0	0,010	16	15,990	16
7	0	0,001	16	15,999	16
8	0	0	16	16	16
9	0	0	16	16	16
10	0	0	12	12	12

Аналізуючи дані, подані у табл. 2.10, ми з'ясували сумарну кількість фактичних і прогнозованих імовірностей. Як бачимо, між даними є розбіжності. У стовпці «фактичні» щодо відсутньої ситуації досягнення в першому випадку виявлено 11 випадків, що належать до нейтральної ситуації, хоча, за допомогою змінних визначено, що до нейтральної ситуації можуть належати 11,114 випадків, що дещо більше, ніж визначено при спостереженні (стовпець «прогнозовані» в табл. 2.10).

Логістична регресія дає можливість визначити імовірність настання події, і, якщо вірогідність вище, ніж 0,5 (яку ми задавали спочатку), то вважається, що імовірність висока, і подія настане.

Таким чином, для кожного випадку було розраховано імовірність, порівняно з реальною подією і визначено відсоток збігу. Загальний відсоток збігу очікуваних і спостережуваних подій – 94,2%. Таки чином, ми дійсно передбачили істинну ймовірність настання події, що вказує на те, що побудована регресійна модель досить якісна. За цією моделлю можна передбачити майже 95% випадків.

Коефіцієнт В – коефіцієнт регресійного рівняння, що відображає вплив відповідних предикторів на залежну змінну. Так, найбільший вплив на залежну змінну (ситуація досягнення) чинять такі типи особистості, як конформний, домінуючий, інтровертивний.

Коефіцієнт $\text{Exp}(B)$ показує, які саме незалежні змінні чинять значний вплив на імовірність настання події «знаходиться в ситуації досягнення».

На імовірність настання події найбільше впливають змінні: конформний тип особистості, домінуючий тип особистості, інтровертивний тип особистості, мотивація досягнення, емоційний дискомфорт у складі ситуативної тривожності, фобічний компонент у складі ситуативної тривожності, ситуативна тривожність, астеничний та фобічний компоненти особистісної тривожності, соціальний захист у складі особистісної тривожності, потреба у безпеці, соціальна потреба та потреба у самоствердженні, емоційна нестійкість та соціально орієнтована мотивація досягнення.

Але серед цих змінних статистичну значущість мають лише такі: астеничний компонент особистісної тривожності, соціальний захист у складі особистісної тривожності та потреба в самоактуалізації, і саме їх ми використовували для інтерпретації. Вони мають позитивне значення (крім останньої), тому: чим більше людина виснажується, чим більше вона використовує соціальний захист, і чим нижча її потреба в самоактуалізації, тим більше зростає імовірність актуалізації комплексу досягнення в ситуації досягнення.

Чинниками актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення є астеничний компонент особистісної тривожності, тобто довготривале виснаження, соціальний захист у складі особистісної тривожності та низький рівень потреби у самоактуалізації.

Для регресійного аналізу було використано дані дослідження за допомогою основних методик, які застосовано в усіх групах респондентів. Додатково у групі ліцеїстів проводилося дослідження за допомогою методик, що діагностували основні мотиваційні тенденції, цінності особистості, креативність, самооцінку, соціалізованість та основні особистісні риси. Параметри чинників актуалізації тривожних властивостей ми визначали, застосовуючи кореляційний аналіз за методом Пірсона (усі шкали метричні) для осіб, що перебували в ситуації досягнення.

Було проаналізовано зв'язки зі шкалами, що визначають тривожні властивості: особистісної тривожності, емоційної нестійкості, а також мотивацією досягнення та її орієнтацією, оскільки вони входять у комплекс досягнення.

За результатами розрахунків було встановлено, що найсильніший кореляційний зв'язок спостерігався між змінними:

1. Особистісна тривожність та: емоційний дискомфорт у складі особистісної тривожності ($r = 0,793^{**}$), астеничний компонент особистісної тривожності ($r = 0,693^{**}$), оцінка перспективи у складі особистісної тривожності ($r = 0,743^{**}$), фобічний компонент особистісної тривожності ($r = 0,605^{**}$), ситуативна тривожність ($r = 0,502^{**}$), соціальний захист у складі особистісної тривожності ($r = 0,536^{**}$), емоційний дискомфорт у складі ситуативної тривожності ($r = 0,501^{**}$), астеничний компонент ситуативної тривожності ($r = 0,595^{**}$), оцінка перспективи у складі ситуативної тривожності ($r = 0,530^{**}$), інфантильний тип особистості ($r = 0,320^{**}$), емоційна нестійкість ($r = 0,686^{**}$), А – замкнутість ($r = -0,472^{**}$), С – емоційна нестійкість ($r = -0,455^{**}$), G – неприциповість ($r = -0,460^{**}$), Н – сором'язливість ($r = -0,563^{**}$).

2. Емоційний дискомфорт у складі особистісної тривожності та: емоційний дискомфорт у складі ситуативної тривожності ($r = 0,500^{**}$), астеничний компонент ситуативної тривожності ($r = 0,547^{**}$), оцінка перспективи у складі ситуативної тривожності ($r = 0,547^{**}$), астеничний компонент особистісної тривожності ($r = 0,588^{**}$), оцінка перспективи у складі особистісної тривожності ($r = 0,694^{**}$), емоційна нестійкість ($r = 0,526^{**}$), допитливість як складова креативності ($r = 0,661^{**}$), Н – сором'язливість ($r = -0,419^{*}$), Q1 – консерватизм ($r = -0,387^{*}$).

3. Астеничний компонент у складі особистісної тривожності та: мотивація досягнення ($r = -0,269^{**}$), емоційний дискомфорт у складі ситуативної тривожності ($r = 0,434^{**}$), астеничний компонент ситуативної тривожності ($r = 0,741^{**}$), емоційний дискомфорт у складі особистісної тривожності ($r = 0,588^{**}$), оцінка перспективи у складі особистісної тривожності ($r = 0,478^{**}$), потреба у безпеці ($r = 0,158^{*}$), емоційна нестійкість ($r = 0,517^{**}$), соціалізованість ($r = -0,287^{*}$), А – замкнутість ($r = -0,418^{*}$), Н – сором'язливість ($r = -0,532^{**}$), Q1 – консерватизм ($r = -0,451^{**}$).

4. Фобічний компонент у складі особистісної тривожності та: інфантильний тип особистості ($r = 0,319^{**}$), тривожний тип особистості ($r = 0,206^{**}$), мотивація

досягнення ($r = -0,292^{**}$), фобічний компонент ситуативної тривожності ($r = 0,646^{**}$), потреба у безпеці ($r = 0,144^*$), емоційна нестійкість ($r = 0,494^{**}$), потреба у саморозвитку ($r = -0,306^{**}$), MD – низька самооцінка ($r = -0,507^{**}$), Н – сором'язливість ($r = -0,371^*$).

5. Оцінка перспективи у складі особистісної тривожності та: потреба у безпеці ($r = 0,159^*$), емоційна нестійкість ($r = 0,530^{**}$), допитливість ($r = 0,488^*$), Н – нерішучість ($r = -0,373^*$), І – чутливість ($r = 0,367^*$).

6. Соціальний захист у складі особистісної тривожності та: інфантильний тип особистості ($r = 0,279^{**}$), домінуючий тип особистості ($r = -0,204^{**}$), мотивація досягнення ($r = -0,314^{**}$), потреба у безпеці ($r = 0,140^*$), емоційна нестійкість ($r = 0,346^{**}$), потреба у саморозвитку ($r = -0,322^*$), зовнішні потреби ($r = 0,394^{**}$), соціальна адаптованість ($r = 0,280^*$), Н – нерішучість ($r = -0,509^{**}$).

7. Емоційна нестійкість та: тривожний тип особистості ($r = 0,303^{**}$), інфантильний тип особистості ($r = 0,360^{**}$), мотивація досягнення ($r = -0,280^{**}$), емоційний дискомфорт у складі особистісної тривожності ($r = 0,526^{**}$), астеничний компонент особистісної тривожності ($r = 0,517^{**}$), оцінка перспективи у складі особистісної тривожності ($r = 0,530^{**}$), потреба у безпеці ($r = 0,177^*$), соціальна активність ($r = -0,317^*$), низький рівень домагання здоров'я ($r = -0,372^*$), MD – адекватність самооцінки ($r = -0,362^*$), А – замкнутість ($r = -0,388^*$), В – інтелект ($r = 0,367^*$), С – емоційна нестійкість ($r = -0,479^{**}$), Н – нерішучість ($r = -0,586^{**}$), L – підозрілість ($r = 0,499^{**}$).

8. Мотивація досягнення та: нормальний тип особистості ($r = 0,336^{**}$), інфантильний тип особистості ($r = -0,424^{**}$), фобічний компонент ситуативної тривожності ($r = -0,321^{**}$), соціальний захист у складі особистісної тривожності ($r = -0,314^{**}$), емоційна нестійкість ($r = -0,280^{**}$), потреба у досягненні ($r = 0,295^{**}$), низький рівень домагання до власної зовнішності ($r = -0,391^*$).

9. Соціально орієнтована мотивація досягнення та фобічний компонент особистісної тривожності ($r = -0,182^*$).

10. Індивідуально орієнтована мотивація досягнення та інтровертивний тип особистості ($r = -0,177^*$).

В результаті проведеного кореляційного аналізу нами було побудовано схему зв'язків, що дало змогу визначити, які саме змінні мають між собою найсильніший зв'язок, об'єднуються у групи, а також наслідки, що можуть спричинити ці об'єднання (рис. 2.3).

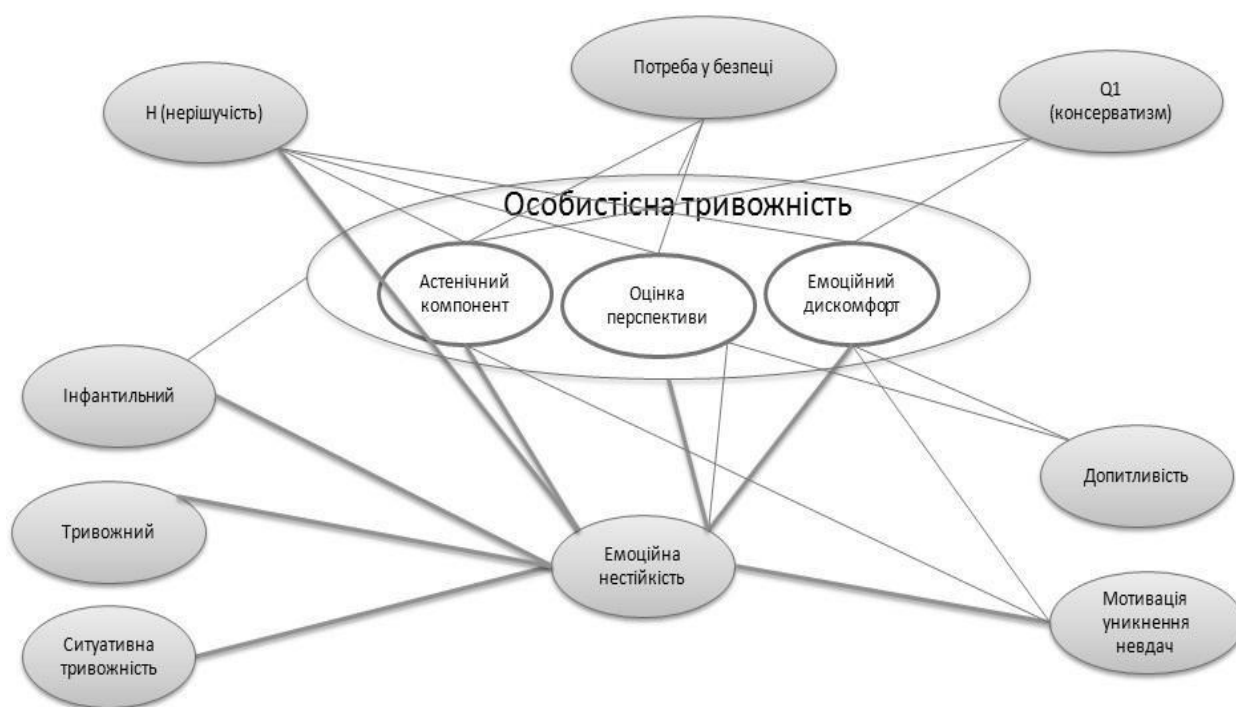

Рис. 2.3. Кореляційна плеяда зв'язків основних змінних

Так, основною групою, яка має найсильніші зв'язки, є ситуативна тривожність, особистісна тривожність та її компоненти (емоційний дискомфорт, оцінка перспективи, астенічний компонент), емоційна нестійкість, мотивація уникнення невдачі, потреба у безпеці, інфантильний та тривожний типи особистості, низькі показники Н (нерішучість) та низькі показники Q1 (консерватизм), допитливість у складі креативності.

Основними чинниками кожної з властивостей тривожного спектру є низький рівень потреби у саморозвитку, зовнішні потреби, ризик у складі креативності, низький рівень соціалізованості, низький рівень соціальної активності, автономність, низький рівень самооцінки власного авторитету, відчуття провини (O), чутливість (I), низький рівень замкнутості (A), низький рівень адекватності самооцінки (MD), високий інтелект (B), низький рівень емоційної стійкості (C), підозрілість (L), конформність, високий рівень домагань, комунікативні потреби.

Ці чинники і є чинниками актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення.

Таким чином, в результаті проведених досліджень нами встановлено, що у особистості, яка перебуває в ситуації досягнення, можуть актуалізуватися особистісні властивості тривожного спектру:

- *емоційний дискомфорт* – у неї сильніше виявляються емоційні коливання, зниження емоційного фону або незадоволеність життєвою ситуацією, емоційна напруженість;

- *астенічний компонент* – в структурі тривожності переважають втома, розлади сну, млявість і пасивність, швидка стомлюваність;

- *тривожна оцінка перспективи* – сильніше проявляється проекція страхів на перспективу, загальна заклопотаність щодо майбутнього на тлі підвищеної емоційної чутливості;

- *емоційна нестійкість* – спостерігається виражена емоційна збудливість, в результаті чого з'являються негативні переживання (тривожність, напруженість, неспокій, дратівливість, розгубленість), безініціативність, яка формує переживання, пов'язані з незадоволеністю бажань, це може призвести до іпохондричної фіксації на соматичних відчуттях і особистісних недоліках.

Також у особистості, яка перебуває в ситуації досягнення, може актуалізуватись високий рівень мотивації уникнення невдачі – активність людини, пов'язана з потребою уникнути невдачі, осуду, покарання, зриву. Така особа вже заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи її уникнення.

Високий рівень емоційної нестійкості супроводжує незадоволена потреба у безпеці, низький рівень соціальної активності, що обумовлено такими чинниками, як: низький рівень соціалізованості, низький рівень домагань щодо власного здоров'я та високий рівень домагань щодо власних практичних умінь, низький рівень соціальної активності, переважання зовнішніх потреб у структурі мотивації, незадоволені потреби у безпеці та низький рівень потреби у саморозвитку, допитливість як складова креативності, переважання тенденції уникнення невдачі у мотивації досягнення, інфантильний та тривожний типи особистості, такі

особистісні риси, як підозрлість, замкнутість, усвідомленість, відчуття провини, нерішучість, внутрішня напруженість, консерватизм, чутливість.

На рис. 2.4 міститься інформація щодо розподілу респондентів з діагностованим комплексом досягнення залежно від характеру їх стосунків з колективом.

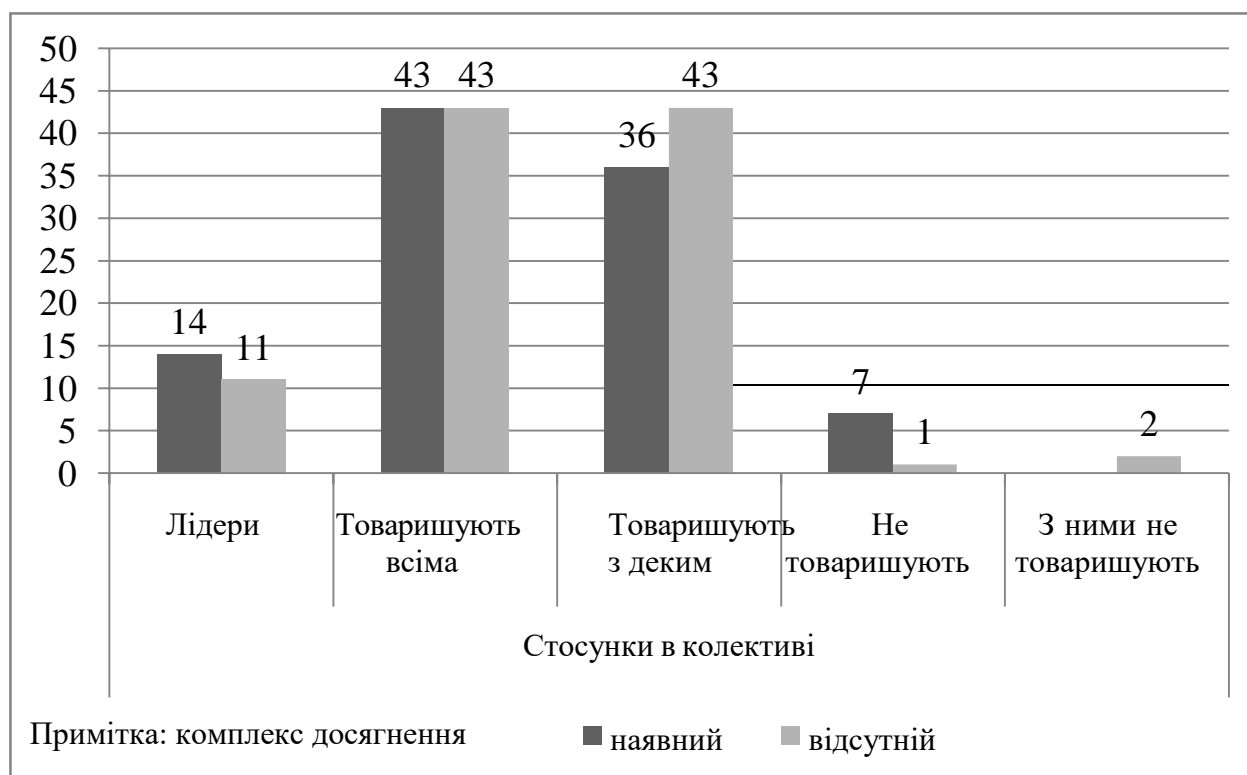

Рис. 2.4. Наявність комплексу досягнення залежно від характеру стосунків з колективом, %

Підвищена тривожність характерна особам, які вважають свою соціальну активність достатньою. Вони товаришують з усіма однокласниками. Але, якщо окремо аналізувати кожен із типів стосунків в колективі, то серед лідерів набагато більше тих, у кого виникає комплекс досягнення, ніж у кого його немає. А особи, які товаришують лише з окремою групою осіб, найменше схильні до виникнення комплексу досягнення в ситуації досягнення. Також до групи ризику можна віднести і респондентів, які відповідали, що вони не товаришують ні з ким. Цей результат узгоджується із припущенням, що соціальна активність особистості чинить вплив на рівень її тривожності і можливість переборювати труднощі у

фруструючих ситуаціях⁶⁷. Такі висновки пов'язані також і з самооцінкою і самоставленням особистості – особи із більш стабільною самооцінкою легко налагоджують стосунки і товаришують із своїми однокласниками або одногрупниками, їм властиві впевненість у собі і бажання спілкуватися, що підтверджує результати про відсутність схильності до виникнення комплексу досягнення у осіб із нормальним типом особистості.

У освітніх закладах, окрім навчальної діяльності, учні та студенти беруть участь у позанавчальній активності. Це можуть бути різні культурно-масові заходи, конкурси, свята. Така активність взаємопов'язана зі стосунками в колективі, рівнем соціалізації і може впливати на виникнення комплексу досягнення (рис. 2.5).

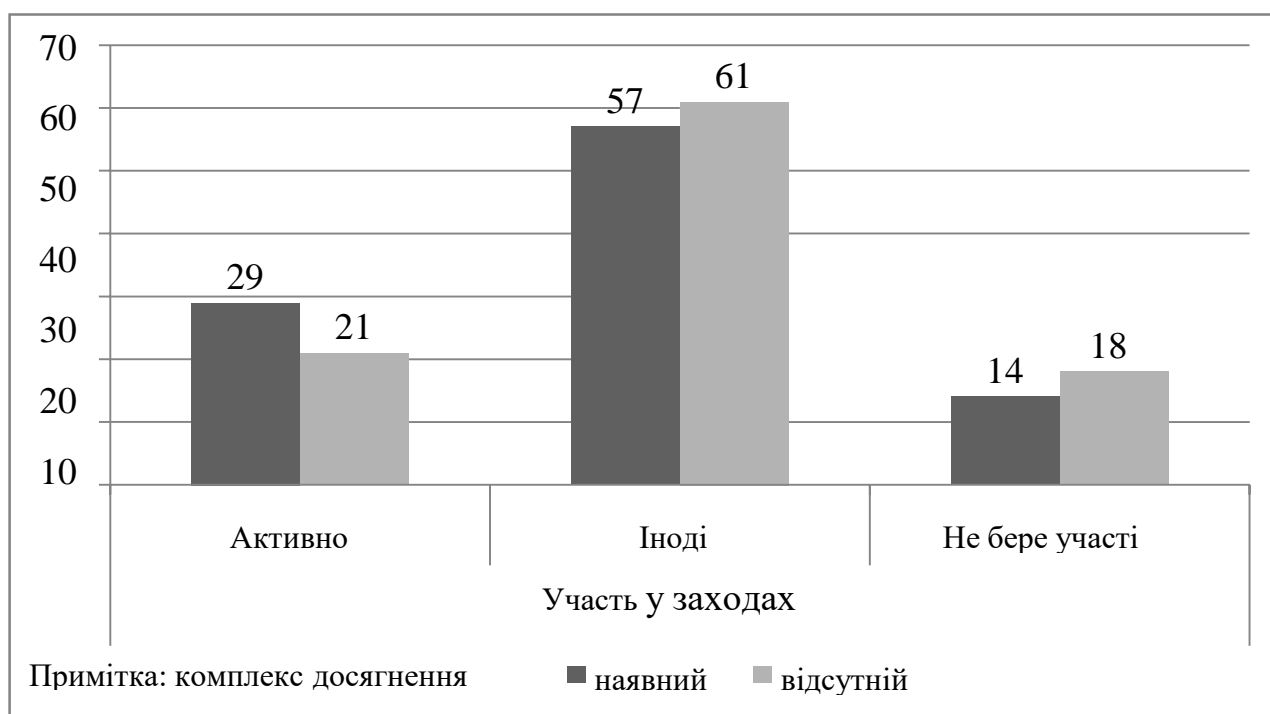

Рис. 2.5. Наявність комплексу досягнення залежно від частоти участі у заходах, %

⁶⁷ Кудріна Т.С. Психологія мотивації: теорія та експеримент. К., 2006. 215 с.

На рис. 2.5 бачимо, що для тих осіб, які іноді беруть участь у позакласних заходах, і для тих, які зовсім не беруть в них участі, комплекс досягнення не характерний, а ті, хто часто займається соціальною позашкільною активністю, можуть бути у групі ризику виникнення тривожних властивостей. Це може бути пояснено активною життєвою позицією останньої групи і тим, що такі особи, частіше перебувають у ситуації досягнення, що може призводити до виникнення тривожності, їм доводиться частіше стикатися з різного роду проблемами, негараздами і труднощами у досягненні мети і організації активної позанавчальної діяльності. Хоча, серед усіх осіб, кому властивий комплекс досягнення, найбільша категорія – ті хто іноді бере участь у позакласній активності, які не визначилися із власною позицією у колективі.

Відповідно до вищеперерахованих результатів, можемо визначити імовірність виникнення комплексу досягнення у осіб, що мають різні соціально-демографічні характеристики (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Порівняння імовірності виникнення комплексу досягнення

Характеристика	Висока імовірність комплексу досягнення	Середня імовірність комплексу досягнення	Низька імовірність комплексу досягнення
Склад сім'ї	повна	неповна	напівсирота
Сімейний стан	неодружений	розлучений	зустрічається
Сиблінгова позиція	єдина, старша	середня	молодша, близнюк
Матеріальний стан	середній	низький	високий
Стосунки в сім'ї	нейтральні	гармонійні	конфліктні
Стосунки в колективі	товаришують з деким	товаришують з усіма	не товаришують ні з ким
Участь у заходах	іноді	активно	не бере участі

Як бачимо із табл. 2.11, серед тих, у кого діагностовано комплекс досягнення, найчастіше зустрічаються особи із повної родини, неодружені, єдині або старші діти у батьківській сім'ї, зі ставленням до матеріального статку батьківської сім'ї як до середнього, які мають нейтральні стосунки у батьківській сім'ї, а у своєму

колективі товаришують лише з деким, частково беруть участь у суспільних заходах. Отже, ці характеристики з високою імовірністю пов'язані з виникненням комплексу досягнення у ситуації досягнення. Натомість, для осіб, імовірність виникнення комплексу досягнення у яких є низькою, часто характерні: не оформлені офіційно стосунки з партнером (зустрічаються), сирітство, сиблінгова позиція молодшої дитини або близнюка, високий матеріальний статок, конфліктні стосунки в сім'ї, відсутність друзів у власному колективі та небажання брати участь у заходах.

Отже, на основі проведеного дослідження та аналізу його результатів ми дійшли висновку, що чинниками актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру є: незадоволені потреби безпеки та саморозвитку, тривожний та інфантильний типи особистості, такі особистісні риси, як нерішучість, консерватизм, високий рівень допитливості у структурі креативності, тенденція уникнення невдачі у структурі мотивації досягнення та індивідуальна орієнтованість мотивації досягнення, низький рівень домагань щодо здоров'я та завищений рівень домагань щодо уміння власної практичної діяльності, упереджувачий чи контролюючий стилі виховання у батьківській сім'ї, середній або високий її матеріальний статок, нейтральні стосунки з однолітками, низький рівень соціальної активності та соціальної адаптованості, сиблінгова позиція старшої чи єдиної дитини, повна сім'я, або ж дитинство без батьків.

Докладніша характеристика особи, схильної до актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення, буде виглядати так. Ця особа не відчуває себе у безпеці, може відчувати неопредмечений біль, страх, при цьому прагне до саморозвитку, реалізації власних здібностей, самовираження, осмислення; у дитинстві батьки вважали, що дитина не повинна діяти самостійно, вона була майже позбавлена активної діяльності. Таке обмеження пов'язане зі страхом батьків за дитину, який для дитини, що досягла дорослості, перетворитися на нездатність задовольняти базову потребу у безпеці – вона «зрослась» з батьківським страхом щодо всього оточуючого.

Така особа з високою імовірністю несамостійна, байдужа до труднощів і проблем сім'ї та колективу, тому в колективі в майбутньому не намагається товаришувати з колегами, не бере активної участі у діяльності групи. Активність такої людини здебільшого пов'язана з потребою уникнути зриву, осуду, покарання, невдачі. Починаючи справу, вона вже заздалегідь боїться можливої невдачі, думає про шляхи уникнення уявної невдачі, а не про способи досягнення успіху, при цьому її мотивація досягнення орієнтована лише на себе, передбачає спрямованість на пряму винагороду і задоволення безвідносно роботи і співробітників.

Їй характерна агресивність у досягненні статусу, владність, схильність до суперництва, дратівливість, тривожність, інтровертованість; часто, після труднощів у діяльності, особа може відчувати занепокоєння з приводу здоров'я, ставати іпохондричною, що призводить до невідповідності рівня самооцінки і рівня домагань щодо здоров'я, порушується адекватність самооцінки особистості також і щодо якості власної практичної діяльності – людина ставить занадто високі цілі, які не може досягти. Незадоволені потреби у безпеці спричиняють і низький рівень соціальної активності та адаптованості – труднощі у спілкування з однолітками і, як наслідок, неможливість вибудувати власну позицію у соціальній групі, заглибленість у себе, інтровертованість.

2.4. Особливості актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру школярів та студентів

Важливим питанням для нас було визначити, чи проявляються такі властивості лише в ситуації досягнення, чи також і в нейтральній ситуації, і чи залежать вони від типу групи, в якій перебуває респондент, та рівня освіти людини.

Усього у дослідженні брали участь 130 осіб.

У контексті цієї частини дослідження гомогенною за рівнем здібностей групою ми називаємо групу з однаково високим рівнем здібностей у її членів (школярів та студентів). У заклади такого типу для вступу складаються іспити, за результатами яких за рейтинговою системою обирають найбільш здібних осіб.

Результати порівняння таких особистісних якостей, як мотивація досягнення та емоційна нестійкість, наведені в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Представленість особистісних якостей у різних групах

Група	Кількість	Ситуація досягнення	Середній вік	Мотивація досягнення	Соціально орієнтована мотивація досягнення	Індивідуально орієнтована мотивація досягнення	Емоційна нестійкість
Школярі	24	+	16	12,4	13	10,9	17,6
Студенти	65	+	18,4	13,6	12,5	9,8	19,5
	10	-	19,4	13,7	11,2	12,8	18,3
Випускники ЗВО	23	+	24,7	14	13,6	9,6	19,4
	23	-	24	13,3	9,9	11,9	17,2

За результатами тестування встановлено, що найвищий середній по групі рівень мотивації досягнення характерний для представників групи випускників – 14 балів. Це означає, що вони схильні керуватися тенденцією досягнення успіху частіше, ніж тенденцію уникнення невдачі (див. табл. 2.12). У групі школярів частіше реалізується тенденція уникнення невдачі: середній груповий рівень мотивації досягнення досягає 12,4 бали. Цей показник означає невизначеність тенденції, але з тяжінням до полюсу уникнення невдачі. Усі інші групи

характеризуються тенденцією досягнення успіху. У ситуації ж досягнення рівень мотивації досягнення підвищується.

Переважання певної орієнтації мотивації досягнення яскраво виражено у представників усіх груп. Більшість респондентів мають соціально орієнтовану мотивацію досягнення. Найбільше вона характерна для школярів (13,0 балів) та студентів (13,6 бали), які перебувають в ситуації досягнення.

При цьому у студентів, які не знаходяться в ситуації досягнення, переважає індивідуально орієнтована мотивація досягнення (12,8 бали). Також така тенденція спостерігається і у випускників: перебуваючи в ситуації, де від них вимагається показати свої здібності на найвищому рівні, вони частіше досягають заради соціуму (13,6 бали), ніж заради себе та своїх амбіцій (9,6 бали). Але, якщо вони не перебувають в ситуації досягнення, то обирають досягнення заради себе (11,9 бали), а не для інших (9,9 бали).

Емоційна нестійкість зазвичай актуалізується у стресових, тривожних ситуаціях, серед яких також може бути ситуація досягнення. Серед утворених груп найвищі середні показники емоційної нестійкості спостерігаються у студентів, що перебувають в ситуації досягнення (19,5 бали) та у випускників, які перебувають у ситуації досягнення (19,4 бали). Найнижчі показники притаманні школярам (17,6 бали) та випускникам, які знаходяться у нейтральній ситуації (17,2 бали).

Структура тривожності та рівні прояву її складових відрізняються у різних групах (табл. 2.13 – 2.14).

Таблиця 2.13

Складові ситуативної тривожності у різних групах

Група	Кількість учасників	Ситуація досягнення	Емоційний дискомфорт СТ	Астенічний компонент СТ	Фобічний компонент СТ	Оцінка перспективи СТ	Соціальний захист СТ	Ситуативна тривожність
Школярі	24	+	6,7	6,2	5,3	5,6	5	6,6
Студенти	65	+	6,8	5,8	5,5	7,5	4,2	7,1
	10	-	6,8	6,5	5,2	6,7	4,4	6,7
Випускники	23	+	7,1	6,4	4,9	7,2	4,4	6,9
ЗВО	23	-	6,9	6	5	7,2	4,3	6,8

Вивчаючи прояви ситуативної та особистісної тривожності встановлено, що ситуативна тривожність (СТ) проявляється лише в конкретній ситуації і є ситуативною характеристикою, змінюється з часом. Особистісна тривожність (ОТ) – тривожність певного рівня, що притаманний людині постійно, незалежно від ситуації. У всіх респондентів у ситуації досягнення виявлено підвищення і загального показника тривожності і показників її окремих компонентів. У студентів та школярів також спостерігається і найбільший розрив між балами ситуативної та особистісної тривожності, тобто актуалізація тривожних тенденцій є для них сильним каталізатором, що може призвести до зниження продуктивності та негативних особистісних змін (табл. 2.13).

Складові особистісної тривожності у різних групах

Група	Ситуація досягнення	Емоційний дискомфорт ОТ	Астенічний компонент ОТ	Фобічний компонент ОТ	Оцінка перспективи ОТ	Соціальний захист ОТ	Особистісна тривожність
Школярі	+	4,1	6,1	5	5,2	4,3	4
Студенти	+	5,3	5,4	4,7	6,6	4	6,2
	-	5,1	5,9	4,4	6,2	4,4	4,1
Випускники	+	4,9	6	4,9	6,9	4,7	5,3
ЗВО	-	4	5	4	7	4,8	5,3

Емоційний дискомфорт у тривожних ситуаціях притаманний найбільше випускникам (7,1 бали). Тривожна оцінка перспективи найменше проявляється у школярів (5,6 бали): вони не переживають за своє майбутнє. Можливо, це пов'язано хоч і з невеликою, але різницею у віці, а також із соціальною ситуацією, відмінною від ситуації школярів та студентів.

Найбільше відрізняються у різних групах показники шкал «тривожна оцінка перспективи» та «емоційний дискомфорт» у складі особистісної тривожності. Отже, як бачимо, найбільш значущо рівень тривожності відрізняється у ситуації досягнення та у нейтральній ситуації у школярів та студентів. Крім того, на високий рівень тривожності, як ситуативної так і особистісної, впливають такі її компоненти, як емоційний дискомфорт та тривожна оцінка перспективи. Більш тривожними є ті, хто перебуває в ситуації досягнення і в гомогенному за рівнем здібностей колективі.

Для перевірки нашої гіпотези про те, що особистісні характеристики змінюються залежно від віку та рівня освіти, ми застосували дисперсійний аналіз. У результаті було встановлено, що середні значення в усіх групах є практично однаковими й істотно не відрізняються. Але є змінні, показники яких істотно відрізняються залежно від групи. Такими показниками є показники: віку, конформного, домінуючого, сенситивного та інфантильного типів особистості, усіх потреб, оцінки перспективи у складі ситуативної тривожності, рівня ситуативної

тривожності, емоційного дискомфорту та оцінки перспективи у складі особистісної тривожності.

Таким чином, за результатами досліджень достатньо впевнено можна охарактеризувати типового представника кожної групи.

Школярі за типом особистості частіше сензитивні та інфантильні з незадоволеними майже усіма потребами, мають найменші показники особистісної тривожності, невпевнені у собі більше за представників інших груп.

Студенти частіше мають домінуючий тип особистості, найбільше задоволені соціальні потреби, розрив між рівнем актуальності потреб незначний. Потреби у них задоволені більшою мірою, ніж у представників інших груп. Однак вони мають найвищий рівень тривожності, як ситуативної, так і особистісної, найбільше непокояться щодо власної перспективи та мають найвищий рівень емоційного дискомфорту у складі особистісної тривожності.

Випускники є найменш конформними і інфантильними та найбільш сензитивними, порівняно з іншими групами, мають найбільший розрив рівня задоволеності потреб, серед яких найактуальнішою є потреба у самоактуалізації, найбільше тривожаться у ситуації досягнення, при цьому найвище оцінюють перспективи та мають досить низький рівень емоційного дискомфорту.

Найбільше особистісні властивості тривожного спектру в ситуації досягнення актуалізуються у групах студентів, у яких є ознаки гомогенності колективу за рівнем здібностей. У них актуалізація цих властивостей може згодом закріплюватись на рівні стійких особистісних властивостей, погіршувати їх психологічний та фізичний стан.

2.5. Аналіз диспозиційних складників «комплексу досягнення»

У попередніх підрозділах ми подали результати дослідження чинників комплексу досягнення, які мають місце у ситуації досягнення. Надалі перед нами постало завдання визначити, чи має комплекс досягнення ознаки диспозиційності: чи виявляється він не лише у ситуації досягнення, але й у нейтральній, фоновій ситуації, у якій немає об'єктивних вимог щодо досягнень у поєднанні з підставами для занепокоєння щодо необхідності показати найкращий результат. У нашому випадку це ситуація, коли від результатів діяльності особи не залежать такі важливі речі, як вступ до ЗВО, річні оцінки тощо, однак у цій ситуації особа проявляє досягальну активність – знаходиться у процесі навчальних досягнень.

Також перед нами стояло питання, *чи змінюються наявні високі показники мотивації досягнення та тривожності з часом у ситуації досягнення та поза нею.* Для розв'язання цих завдань ми провели повторне дослідження через пів року на тій самій вибірці. Було використано методики, які дають можливість виявити складники комплексу досягнення – ситуативну тривожність та її складові, емоційну нестійкість, тенденції мотивації досягнення. Всього в аналізі налічувалося 8 шкал: складові ситуативної тривожності, такі як «емоційний дискомфорт», «астенічний компонент», «фобічний компонент», «тривожна оцінка перспективи», «соціальний захист», а також «ситуативна тривожність», «мотивація досягнення», «емоційна нестійкість» (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Порівняння результатів першого і повторного досліджень комплексу досягнення

Назва змінних	Перше дослідження	Повторне дослідження
Ситуативна тривожність	5,80	4,48
Мотивація досягнення	13,38	13,87
Емоційна нестійкість	20,74	19,03

Вже за показникам середніх можна вказати на те, що комплекс досягнення зберігається і через деякий час. *Показники ситуаційної тривожності знизилась, а*

показники мотивації досягнення і емоційної нестійкості залишилися на попередніх рівнях (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

**Порівняння складових комплексу досягнення у ситуації
досягнення та у нейтральній ситуації**

Назва змінних	t-критерій	Значущість t-критерія
Ситуативна тривожність	3,000	0,005
Мотивація досягнення	-0,882	0,385
Емоційна нестійкість	1,186	0,245

Як бачимо з табл. 2.16, дані повторного дослідження через пів року близькі за значеннями до даних попереднього дослідження за шкалами емоційної нестійкості, мотивації досягнення. Змінились лише показники ситуативної тривожності, так як студенти перебували у ситуації, у якій не було об'єктивних причин для тривоги та необхідності демонструвати досягальну активність з найкращим результатом.

Для отримання точнішої інформації ми провели кореляційний аналіз. *Статистично значущу кореляцію між двома дослідженнями було виявлено тільки за шкалою ситуативної тривожності.* Також цікавим є аналіз кореляцій шкал між собою окремо в першому і другому дослідженнях. І в першому, і в другому дослідженні статистично значущими на рівні, меншому за 0,05, були кореляції між особистісною тривожністю, емоційною нестійкістю, ситуативної тривожністю і мотивом уникнення невдач, але в першому дослідженні кореляція була децю нижчою, ніж у другому. Так коефіцієнт кореляції Пірсона між ситуативною і особистісною тривожністю в першому дослідженні – 0,354**, а в другому – 0,672**; між особистісною тривожністю і емоційною нестійкістю в першому – 0,708**, у другому – 0,747**. Це може свідчити, що при повторному дослідженні характеристики особистості стали більш стабільними і більше залежали одна від одної. Так, наприклад, якщо при першому дослідженні у деяких респондентів емоційна нестійкість не суттєво залежала від рівня особистісної тривожності, то

при повторному дослідженні у більшій кількості студентів була висока емоційна нестійкість, якщо вони мали високі показники особистісної тривожності.

Таким чином, комплекс досягнення виявлено як при першому, так і при повторному дослідженнях.

Респонденти, у яких при першому дослідженні було виявлено комплекс досягнення в ситуації досягнення, після завершення або зміни навчального закладу, тим не менш, продовжують виявляти його ознаки: у них підвищений рівень особистісної тривожності, високий рівень мотивації досягнення, висока імовірність виникнення неврозу. Крім того, у них зростають рівень виснаження та увага до власного здоров'я. Виявлені показники свідчать про те, що особистісні параметри, які входять до комплексу досягнення, не лише не змінюються, але можуть навіть погіршуватися та вести до негативних наслідків для особи та її здоров'я.

Отже, можна стверджувати, що комплекс досягнення має ознаки диспозиційності, оскільки його складники не змінюються з часом і не залежать від соціальної ситуації, в якій перебуває особа.

Поняття «комплексу досягнення» визначено як структуру характеристик, які актуалізуються в ситуації досягнення в гомогенній за рівнем здібностей групі, що супроводжується актуалізацією особистісних властивостей тривожного спектру, які можуть мати негативні наслідки для особистості. У цей комплекс характеристик входять: високий рівень особистісної та ситуативної тривожності, високий рівень емоційної нестійкості, мотивація уникнення невдачі, індивідуально орієнтована мотивація досягнення. Чинниками тривожних властивостей особистості є: інфантильний або тривожний типи особистості, такі риси, як нерішучість, консерватизм, допитливість, незадоволені потреби у безпеці та саморозвитку, низький рівень соціальної активності, упереджуючий або контролюючий стиль виховання у батьківській сім'ї, середній або високий матеріальний статок родини, сиблінгова позиція старшої чи єдиної дитини в сім'ї, низький рівень соціалізованості.

Використовуючи отримані результати, можемо сформулювати рекомендації щодо мінімізації впливу психологічних чинників комплексу досягнення. Оскільки

деякі з чинників є вродженими, соціальними або формуються протягом усього дитинства, для початку назвемо групи ризику сімей, у дітей з яких можуть виникнути особистісні властивості тривожного спектру. Так, батькам, матеріальний статок яких є середнім, або в повній родині та родині без батьків, слід уважно ставитися до виховання старшої або єдиної дитини. Часто у ситуації з подібними чинниками батьки виховують дитину в упереджуючому або контролюючому стилі, що має негативні наслідки у вигляді підвищення тривожності дитини у ситуаціях досягнення.

У такої дитини бажано розвивати соціальну форму мотивації досягнення. У якості попередження розвитку тривожних властивостей особистості необхідно створювати умови для реалізації дитиною досягнень заради сім'ї, її бажань і цілей, акцентувати увагу на способі вибору завдань, адекватності самооцінки дитини, шукати в її діях незвичайне, видатне, що відрізняє її від інших. У разі успіху дитини бажано підкріплювати його різними засобами. Важливими є формування установки на утримання «завойованих позицій», акцент на підтримці інтелектуального розвитку та демонстрації інтелектуальних можливостей, а не глибоких роздумів. Соціальні потреби такої дитини повинні бути задоволені у максимально можливій мірі.

У такому випадку у дитини формується соціально орієнтована мотивація досягнення з провідною тенденцією досягнення успіху та значно зменшується імовірність актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення.

Таким чином, для попередження розвитку комплексу досягнення, насамперед, треба звертати увагу на осіб, які мають характеристики, наведені вище. Такі рекомендації можуть бути використані шкільними психологами, викладачами вищих учбових закладів та самими особами, які перебувають у ситуації досягнення.

Для мінімізації негативних наслідків комплексу досягнення у майбутньому можна створити тренінг протидії виникненню тривожних властивостей особистості.

Висновки до другого розділу

На основі емпіричного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Ситуація досягнення є каталізатором психологічних змін: у групі осіб, які перебували в ситуації досягнення, рівень ситуативної тривожності та емоційного дискомфорту вищий, ніж у тих, хто перебував у нейтральній ситуації, а рівень астеничного компоненту особистісної та ситуативної тривожності – нижчий.

2. Складовими комплексу досягнення є: високі показники особистісної та ситуативної тривожності, мотив уникнення невдачі, інфантильний або тривожний типи особистості, а також індивідуально орієнтована форма мотивації досягнення. Ситуація досягнення не обов'язково призводить до виникнення комплексу досягнення; його поява залежить від тенденції та форми мотивації досягнення: тенденція досягнення успіху разом із соціальною орієнтацією мотивації досягнення не спричиняють актуалізацію тривожних властивостей. До умов виникнення комплексу досягнення належать мотиваційна тенденція уникнення невдачі у поєднанні з індивідуальною орієнтацією мотивації досягнення.

3. Школярі, студенти та випускники закладу вищої освіти відрізняються за видами основних незадоволених потреб, рівнями прояву ситуативної тривожності та емоційного дискомфорту. Студенти, які належать до гомогенних за рівнем здібностей груп, є схильними до актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення. У школярів та випускників в ситуації досягнення комплекс досягнення виникає з низькою вірогідністю.

4. Комплекс досягнення має ознаки диспозиційності, оскільки рівень його складників не змінюється з часом.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній магістерській роботі представлено узагальнені результати теоретико-емпіричного дослідження, що дало змогу дійти таких висновків:

1. Проведений теоретико-методологічний аналіз існуючих підходів до вивчення тривожності дозволив визначити, що у ситуації досягнення як комплексу зовнішніх умов, у яких особистість прагне виявити власні здібності на найвищому рівні, з високою імовірністю актуалізується мотивація досягнення. Вона є динамічним утворенням, за допомогою якого реалізується прагнення досягти успіху у певному виді діяльності за рахунок переважання однієї з тенденцій (уникнення невдачі або досягнення успіху) та у одній із форм (індивідуально або соціально орієнтованій). Існує зв'язок між мотивацією досягнення та тривожністю.

2. Структура ситуаційних і психологічних характеристик, які у повторюваній ситуації досягнення можуть призводити до виникнення особистісних властивостей тривожного спектру, утворює своєрідний комплекс досягнення. Його складниками є: високі рівні мотиву уникнення невдачі, ситуативної та особистісної тривожності, низький рівень емоційної стійкості особистості; другорядними складниками є інфантильний або тривожний типи особистості. Якщо особистості властива індивідуальна форма мотивації досягнення, але провідною мотиваційною тенденцією є досягнення успіху, то у ситуації досягнення підвищується лише ситуативна тривожність. Якщо в особистості провідною є соціальна форма мотивації досягнення, то актуалізація тривожних властивостей не відбувається: у досліджуваних, які не перебувають у ситуації досягнення, комплекс досягнення не виявлено.

3. Комплекс досягнення має ознаки диспозиційності, оскільки рівень його складників не змінюється з часом. Діагностовані у ситуації досягнення складники комплексу досягнення, такі, як підвищений рівень тривожності, високий рівень мотивації досягнення, низький рівень емоційної стійкості, зберігаються при ретестуванні через пів року.

4. Чинниками актуалізації особистісних властивостей тривожного спектру в ситуації досягнення є: незадоволені потреби у безпеці та саморозвитку, тривожний та інфантильний типи особистості, такі особистісні риси, як нерішучість, консерватизм, високий рівень допитливості у структурі креативності, тенденція уникнення невдачі в структурі мотивації досягнення та індивідуальна форма мотивації досягнення, низький рівень домагань щодо здоров'я та завищений рівень домагань щодо власних практичних умінь, упереджуючий чи контролюючий стилі виховання у батьківській сім'ї, середній або високий її матеріальний статок, нейтральні стосунки з однолітками, низький рівень соціальної активності та соціальної адаптованості, сиблінгова позиція старшої дитини або позиція єдиної дитини, повна сім'я або дитинство без батьків.

Актуалізація тривожних властивостей не передбачає облігативність усіх вищеперерахованих чинників, але зі збільшенням їх кількості підвищується імовірність виникнення особистісних властивостей тривожного спектру, які призводять до формування в особистості комплексу досягнення.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Подальші наукові пошуки можуть стосуватися розробки тренінгу протидії виникненню тривожних властивостей особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аткинсон Р.Л. Введение в психологию. Учебник для студентов университетов М., 2003. 672 с.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука, 1988. 270 с
3. Бизюк А.П., Вассеран Л.И., Иовлев Б.В. Применение интегративного теста тревожности (ИТТ). СПб. : СПбНИПНИ им. В.М. Бехтерева, 2005. 23 с
4. Галієва О.М. Критерії та показники прояву ситуативної тривожності майбутніх практичних психологів. Теорія і практика сучасної психології. 2019, № 1, Т.2. С. 27-33
5. Головська І.Г., Граждиян Ю.А. Психологічні умови розвитку мотивації досягнення успіху у студентів-психологів із високим рівнем інтернальності. Наука і освіта. 2016. №9. С. 42-47
6. Гулько Г.О. Профілактика невротизації особистості в ситуації досягнення. Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. Вип. 30. С. 136–144.
7. Гулько Г.О. Синдром досягнення у особистостей з неврозоподібними проявами. Шевченківська весна 2013: зб. наук. праць Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. К. : Логос, 2013. Вип. XI. Ч. 2-544 с.
8. Изард К. Эмоции человека. Москва: Моск. ун-та, 1980. 464 с.
9. Іванова Т.В. Підходи до вивчення феномена тривоги. Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання / Психологія XXI століття: Досягнення і перспективи. Т.21. 2017. С. 170-181.
10. Кудріна Т. С. Психологія мотивації: теорія та експеримент. К., 2006. 215 с.

11. Кузів О.Є. Психофізіологія: курс лекцій. Тернопіль : ТНТУ ім. І. Пулюя, 2017. 194 с.
12. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб.: Питер, 2007. 672 с.
13. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: справочник практического психолога. М.: Эксмо, 2005. 992 с.
14. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. СПб. : Евразия, 1999. 52 с.
15. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека. Пермь, 1971. 120 с.
16. Мозгова Г.П., Ханецька Т.І., Якимчук О.І. Психосоматика: психічне, тілесне, соціальне. Хрестоматія: Навчальний посібник. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 383 с. Відновлено з: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/34198/1/Mozghova_Khanetska_Yakymchuk.pdf
17. Ольшанникова А.Е., Пацявичус И.В. Роль индивидуально-типичных характеристик эмоциональности в саморегуляции деятельности. Психологический журнал. Москва: Наука, 1981. №1. С. 70–81.
18. Петровский А.В., М.Г. Ярошевський. Психология. Москва. : Академия, 2002. 512 с.
19. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. 04 с.
20. Психиатрия: учебное пособие / под ред. Ю. А. Александровского. Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2007. 352 с.
21. Психодиагностика личности: пособие для студентов вузов / под общ. ред. М.А. Пономарёвой. Минск: Тесей, 2008. 312 с.
22. Пустовалова Н.И. Взаимосвязь мотивации достижения, тревожности и стилей реагирования в конфликтной ситуации у старшеклассников. Відновлено з: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2012/Psihologia/9_108412.doc.htm
23. Симонов П. В. Мотивированный мозг. М. : Наука, 1987. 237 с.

24. Стимулирование побуждения к учению: учеб. пособие / Ю. М. Орлов, Н. Д. Творогова, В. И. Шкуркин. М. : Моск. гос. мед. ин-т им. И. М. Сеченова, 1988. 120 с.
25. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. СПб. : Питер, 2003. 2-е изд. 864 с
26. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения. СПб. : Речь, 2001. 256 с.
27. Atkinson J.W. A theory of achievement motivation. N.Y. : Wiley, 1966. 391 p.
28. Freud Sigmund. (2020). A General Introduction to Psychoanalysis: A set of lectures given by Psychoanalyst and founder of the Psychoanalytic theory Sigmund Freud, offering an ... dreams, and the theory of neuroses. Les Prairies Numeriques. 394 p.
29. Gulko G.O. Causes of personality neuroticism in a situation of achievement. Global Scientific unity 2014: The European Scientific and Practical Congress. Prague (Czech Republic): Science & Genesis, Copenhagen, 2014. Vol. 4. P. 80–83.
30. Heckhausen, J., & Heckhausen, H. (Eds.). (2008). Motivation and action: Introduction and overview. In J. Heckhausen & H. Heckhausen (Eds.), Motivation and action (2nd ed., pp. 1–9). Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511499821.002> Відновлено 3:
<https://psycnet.apa.org/record/2008-09552-001>
31. Hornblow A.R. The visual analogue scale for anxiety: a validation study. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry. №10. Australia, 1976. P. 339–341.
32. Horney, K. (1936). Culture and neurosis. American Sociological Review, 1, 221–230. <https://doi.org/10.2307/2084481>
33. Hoyer J. Psychotherapy for Generalized Anxiety Disorder. Psychiatric Annals. N. J., 2011. №41 (2). P. 87–94.
34. Ingalls J. Concurrent Validity between the Achievement Motivation Inventory and Grade Point Average. An Abstract of a Thesis. University of Northern Iowa, 2006. P. 12-28.p

35. Kępiński A. Psychopatologia nerwic. Kraków: Wydawnictwo Literackie; 2002.
Відновлено з: <https://www.psychiatriapolska.pl/Rewizja-koncepcji-metabolizmu-informacyjnego-Antoniego-Kepinskiego,65751,0,2.html>
36. Lewin K. (2014). A Dynamic Theory Of Personality. Lewin Press. 472 p.
37. Madsen K.B. Theories of Motivation. Handbook of General Psychology. N.Y., 1973. 683 p.
38. Matsumoto D. The Handbook of Culture and Psychology. Oxford University Press; 1st edition. 2001. 480 p.
39. McClellan D. The achievement motive. N.Y.: Appleton-Century-Crofts, 1953. 688 p.
40. McClelland D., J. Atkinson, R. Clark, E. Lowell. The achievement motive. N.Y. : Appleton-Century-Crofts, 1953. 688 p.
41. Murphy J.M. Diagnosis and outcome: depression and anxiety in a general population. Psychological Medicine. London, 1986. Vol. 16. P. 117-126.
42. Poldinger W. Aspects of anxiety. Anxiety and tension - new therapeutic aspects. Basel, 1970. P. 7-21.
43. Sarason S.B. Anxiety in Elementary School Children: A report of research. N.Y. : John Wiley, 1960. 654 p.
44. Spielberger C.D., Gorsuch R.L., Lushene R.E. Manual for the state- trait-anxiety inventory. Palo Alto, California: Consulting Psychologists Press, 1970. 10 p
45. Sullivan H.S. The study of psychiatry. 1948 Orienting lectures. Psychiatry: Journal for the Operational Statement of Interpersonal Relations. 1949;12:325-370
46. Tapalova O.B. Achievement Motivation as an Internal Factor of Student's Personality Development. Literacy Information and Computer Education Journal (LICEJ). Volume 5. Issue 1, March 2014. P. 1408-1412
47. Taylor J.A. Drive theory and manifest anxiety. Psychol. Bull. USA, 1956. P. 30-32.
48. Wikipedia. Відновлено з: <https://en.wikipedia.org/wiki/Anxiety>

49. Winterbottom M.R. The relation of need for achievement to learning experiences in dependence and mastery. In: J.W. Atkinson (Hg). *Motives in Fantasy, Action and Society*. N.Y.: Van Nostrand, Princeton, 1958. 700 p.